

**Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра фінансів ім. С.І. Юрія**

Годз Діана Олегівна

**Психолого-педагогічні особливості формування відповідальності у
важковиховуваних підлітків / Psychological and pedagogical peculiarities of
responsibility formation in difficult to educate adolescents**

Спеціальність: 015.39 Професійна освіта (015.39 Цифрові технології)

освітньо-професійна програма – Фінансова грамотність

кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «магістр»

Виконала студентка
групи ПОСРМ-21
Годз Діана Олегівна

підпис

Науковий керівник:
к.пед.н. доцент
Яценко Елеонора Михайлівна

підпис

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«__» _____ 2025 р.
Завідувач кафедри

А.І. Крисоватий
підпис

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ПІДЛІТКІВ	7
1.1. Основні наукові підходи до проблеми відповідальності особистості у психолого-педагогічній літературі	7
1.2. Психолого-педагогічні особливості важковиховуваних підлітків.....	17
1.3. Соціально-психологічні чинники формування відповідальності у важковиховуваних підлітків	24
Висновок до розділу 1.....	34
РОЗДІЛ 2. ОРГТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ	
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ПІДЛІТКІВ	35
2.1. Психолого-педагогічні умови формування відповідальності у важковиховуваних підлітків	35
2.2. Принципи, методи й засоби формування відповідальності у важковиховуваних підлітків	42
Висновок до розділу 2.....	50
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА	
З ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ВАЖКОВИХОВУВАНИХ	
ПІДЛІТКІВ.....	51
3.1. Програма формування відповідальності у важковиховуваних підлітків та її експериментальне апробування	51
3.2. Рекомендації щодо удосконалення шляхів та засобів формування відповідальності у важковиховуваних підлітків	66
Висновок до розділу 3.....	71
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	75
ДОДАТКИ.....	82

ВСТУП

Актуальність дослідження психолого-педагогічних особливостей формування відповідальності у важковиховуваних підлітків зумовлена важливою роллю цього процесу в їхньому психічному та соціальному розвитку. Підлітковий вік – це період інтенсивних змін у психологічному становленні особистості, коли формуються основи самосвідомості, моральних орієнтацій, емоційно-ціннісних ставлень до себе та до оточуючого світу. Одним із ключових аспектів цього розвитку є відповідальність, тобто здатність особистості приймати рішення, усвідомлювати наслідки своїх вчинків і нести за них відповідальність. Важковиховувані підлітки часто мають проблеми із самоконтролем, дисципліною, внутрішньою мотивацією, що створює додаткові труднощі в процесі їхнього виховання та соціалізації.

Важливість дослідження полягає також у тому, що в умовах сучасної соціальної реальності багато підлітків стикаються з негативними впливами, такими як погане оточення, соціальна незахищеність, проблеми у родинному середовищі, що в результаті може призвести до проявів девіантної поведінки. У цьому контексті важливою є проблема формування відповідальності, оскільки це дозволяє підліткам краще орієнтуватися в соціумі, уникати деструктивних впливів і приймати адекватні рішення, що сприяють позитивній адаптації. Вивчення психолого-педагогічних аспектів формування відповідальності має на меті визначити механізми, через які педагогічний процес може сприяти розвитку цього важливого якості у підлітків, зокрема у важковиховуваних, котрі часто мають знижене почуття відповідальності за свої вчинки та дії.

Оскільки важковиховувані підлітки часто перебувають у кризових ситуаціях, що стосуються як особистих, так і соціальних аспектів їхнього життя, то необхідно враховувати різноманітні фактори, що впливають на їхній розвиток. Це включає сімейне виховання, соціально-економічні умови, специфіку взаємодії з однолітками, а також типи педагогічного впливу, які застосовуються в освітніх закладах та поза ними. Формування відповідальності у таких підлітків вимагає не лише традиційних педагогічних підходів, але й

врахування психологічних особливостей, що можуть бути пов'язані з низьким рівнем розвитку емоційного інтелекту, порушеннями у когнітивному розвитку чи певними психотравмуючими переживаннями в минулому. Врахування цих факторів допомагає створити більш ефективні стратегії для формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Оскільки відповідальність є важливим компонентом соціальної компетентності, то її розвиток має безпосереднє відношення до майбутньої адаптації підлітка в суспільстві. Підлітки, які не здатні нести відповідальність за свої вчинки, часто стають ізольованими від соціуму, мають труднощі в навчанні та не можуть знайти своє місце в житті. Тому проблема формування відповідальності вимагає комплексного підходу з боку педагогів, психологів та батьків.

Зазначимо, що значущість аналізованої проблеми зростає і у зв'язку з необхідністю модернізації освітнього процесу. Зміни в суспільстві, нові підходи до виховання та навчання вимагають від педагогічної спільноти наукового осмислення механізмів виховання відповідальності. Важливим аспектом є також необхідність використання індивідуальних методик, оскільки кожен підліток має унікальний набір психічних і соціальних особливостей. Для ефективної роботи з важковиховуваними підлітками слід враховувати їхні індивідуальні потреби, проблеми та труднощі, а також створювати умови для розвитку відповідальності через позитивні приклади, мотивацію та підтримку з боку дорослих.

Отож дослідження психолого-педагогічних особливостей формування відповідальності у важковиховуваних підлітків є надзвичайно актуальним в умовах сучасних соціальних викликів, оскільки від рівня розвитку цієї якості залежить успішна адаптація підлітків у дорослому житті. Вирішення проблеми відповідальності допомагає не лише запобігти девіантній поведінці, але й сприяє формуванню соціально зрілих, морально орієнтованих особистостей, готових до конструктивних взаємодій у суспільстві. Вказане визначило вибір теми кваліфікаційної роботи: **«Психолого-педагогічні особливості формування відповідальності у важковиховуваних підлітків».**

Об'єкт дослідження – процес формування відповідальності у важковиховуваних підлітків.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні особливості формування відповідальності у важковиховуваних підлітків.

Мета дослідження – теоретичне та експериментальне обґрунтування психолого-педагогічних особливостей формування відповідальності у важковиховуваних підлітків.

Відповідно до мети, визначено такі **завдання дослідження**:

1. Провести аналіз наукових підходів до проблеми відповідальності особистості у психолого-педагогічній літературі.
2. Визначити психолого-педагогічні особливості важковиховуваних підлітків.
3. Охарактеризувати соціально-психологічні чинники формування відповідальності у важковиховуваних підлітків.
4. Виокремити психолого-педагогічні умови формування відповідальності у важковиховуваних підлітків.
5. Обґрунтувати принципи, методи й засоби формування відповідальності у важковиховуваних підлітків.
6. Розробити й апробувати програму формування відповідальності у важковиховуваних підлітків, розробити відповідні рекомендації.

Методи дослідження:*теоретичні*, зокрема аналіз, синтез, класифікація, узагальнення та систематизацію даних науково-методичної та психолого-педагогічної літератури, що дало змогу визначити й охарактеризувати теоретичні основи формування відповідальності у важковиховуваних підлітків;*експериментальні*, зокрема констатувальний, формувальний і контрольний етапи педагогічного експерименту, дали змогу розробити, обґрунтувати й апробувати програму формування відповідальності у важковиховуваних підлітків; *статистичні*: застосовувалися для аналізу результативності програми формування відповідальності у важковиховуваних підлітків.

Теоретичне значення дослідження полягає в комплексному науково-практичному обґрунтуванні психолого-педагогічних особливостей формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Зокрема, проведено аналіз основних наукових підходів до проблеми відповідальності особистості у психолого-педагогічній літературі, уточнено зміст понять «відповідальність», «формування відповідальності», «важковиховувані підлітки», «психолого-педагогічні особливості формування відповідальності у важковиховуваних підлітків», визначено психолого-педагогічні особливості важковиховуваних підлітків, охарактеризовано соціально-психологічні чинники формування відповідальності у важковиховуваних підлітків, виділено психолого-педагогічні умови ефективного формування відповідальності у важковиховуваних підлітків, обґрунтовано принципи, методи й засоби формування відповідальності у важковиховуваних підлітків.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що воно створює можливості для удосконалення процесу формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Зокрема, застосування обґрунтованих психодіагностичних методів і методик та апробованої програми дасть змогу удосконалити процедури емпіричного вивчення й формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Окрім того, впровадження обґрунтованих психолого-педагогічних рекомендацій дасть змогу підвищити ефективність формування відповідальності у важковиховуваних підлітків.

Структура та обсяг дослідження. Кваліфікаційна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і 1 додатку. Загальний обсяг дослідження становить 85 сторінок, з яких основний текст займає 74 сторінки. Список використаних джерел включає 87 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ПІДЛІТКІВ

1.1. Основні наукові підходи до проблеми відповідальності особистості у психолого-педагогічній літературі

Проблема відповідальності особистості є однією з центральних у психолого-педагогічній науці, оскільки вона тісно пов'язана з процесами морального розвитку, саморегуляції та соціалізації індивіда. Відповідальність визначається як здатність особистості усвідомлювати наслідки своїх вчинків і брати на себе обов'язки за прийняті рішення, а також виконувати їх у відповідності з соціальними нормами та етичними принципами. У сучасному суспільстві, яке перебуває у постійному розвитку, проблема відповідальності набуває особливої актуальності, оскільки рівень відповідальності безпосередньо впливає на ефективність взаємодії між людьми, стабільність соціальних відносин і розвиток цивілізованих норм поведінки.

В психолого-педагогічній літературі відповідальність розглядається як важливий компонент особистісного розвитку, що включає емоційно-вольові та когнітивні складові, а також соціальні орієнтації особистості. Відповідальність не є вродженою рисою, вона формується під впливом різноманітних соціальних і педагогічних факторів, серед яких вирізняються сімейне виховання, навчальний процес, міжособистісні стосунки та культурні традиції. Одним із основних аспектів, що обумовлюють дослідження цієї проблеми, є те, що відповідальність сприяє розвитку самодисципліни, самоконтролю, вміння приймати рішення та орієнтуватися в моральних дилемах [19].

У сучасній педагогіці увагу приділяють розвитку відповідальності в умовах освітнього процесу, особливо серед підлітків та молоді. Це обумовлено тим, що в період становлення особистості формуються важливі моральні орієнтири та соціальні навички, і саме в цей час відповідальність стає основою для розвитку громадянської позиції та здатності до соціальної взаємодії. Разом

з тим, проблема формування відповідальності стає надзвичайно важливою у роботі з важковиховуваними підлітками, які часто стикаються з труднощами у сприйнятті норм і правил, що визначають соціальну поведінку [68].

Загалом, психолого-педагогічний підхід до проблеми відповідальності особистості передбачає комплексне розуміння цього явища як процесу, що охоплює етапи когнітивного, емоційного та соціального розвитку, в якому важливу роль відіграють як внутрішні, так і зовнішні фактори. Оскільки відповідальність є багатогранним феноменом, її формування потребує врахування індивідуальних особливостей учнів, психологічних бар'єрів, а також педагогічної підтримки в умовах взаємодії зі школою, сім'єю та соціумом.

У психолого-педагогічній літературі виділяють кілька основних наукових підходів до проблеми відповідальності особистості, кожен з яких зосереджується на різних аспектах цього складного феномену. Зокрема, когнітивно-поведінковий підхід фокусується на важливості зміни мислення та поведінки як основи для розвитку цієї важливої якості. Відповідальність розглядається не як стійка риса характеру, а як результат активного когнітивного процесу, в якому індивід усвідомлює свої дії, оцінює їх наслідки та робить обґрунтований вибір. Таким чином, розвиток відповідальності відбувається через зміну думок, уявлень та переконань, що, у свою чергу, призводить до зміни поведінки [30].

Когнітивно-поведінковий підхід також акцентує увагу на важливості свідомого контролю над своїми вчинками та здатності особистості передбачати можливі наслідки своїх рішень. Основною метою є навчити підлітків і молодь здатності до саморефлексії та критичного мислення, що дозволяє їм обирати правильні рішення, навіть у складних або неоднозначних ситуаціях. Відповідальність, згідно з цим підходом, формується через процеси аналізу, оцінки та інтерпретації ситуацій, що вимагають прийняття рішення.

Процес навчання в руслі когнітивно-поведінкового підходу включає в себе розвиток навичок розпізнавання ситуацій, в яких необхідно діяти відповідально, а також оцінки можливих результатів своїх вчинків. Згідно з цією концепцією, відповідальність є наслідком здатності особистості

усвідомлювати, що її дії можуть мати конкретні, часто непередбачувані наслідки для неї і для оточуючих. Важливою є здатність підлітків прогнозувати ці наслідки, а також аналізувати, як їхні рішення можуть вплинути на інших людей чи на навколишнє середовище. Особливу увагу в когнітивно-поведінковому підході приділяють навчанню індивідуальних стратегій, які допомагають приймати відповідальні рішення. Це включає в себе такі практики, як моделювання поведінки, рольові ігри та різноманітні вправи на розвиток самоконтролю. Підлітки та молодь вчать, як правильно ставити цілі, що допомагають їм досягати бажаних результатів, при цьому беручи до уваги інтереси та потреби інших людей [5].

Іншим важливим аспектом є розвиток у підлітків здатності до емоційної саморегуляції, яка є важливою складовою відповідальності. Відповідальність, з погляду когнітивно-поведінкового підходу, не лише вимагає здатності робити обґрунтовані вибори, але й передбачає вміння контролювати свої емоції та реакції у складних ситуаціях. Підлітки, які мають високу емоційну саморегуляцію, краще здатні оцінювати наслідки своїх вчинків, а отже, можуть приймати більш відповідальні рішення [38].

Когнітивно-поведінковий підхід особливо ефективний у роботі з підлітками, які стикаються з труднощами в управлінні своєю поведінкою. Він допомагає їм зрозуміти, що їхні вчинки – це результат вибору, і що вони можуть змінити своє життя через зміни в своєму мисленні та поведінці. Підлітки навчаються виявляти альтернативи своїм негативним або імпульсивним реакціям, що дозволяє їм стати більш відповідальними в своїх вчинках. Крім того, цей підхід допомагає розвивати у підлітків здатність до самоконтролю, що є важливою складовою відповідальності. Самоконтроль дозволяє особистості уникати імпульсивних рішень, контролювати свої бажання та емоції, що допомагає приймати більш розумні і обґрунтовані рішення. Важливим є також розвиток навичок планування і організації, що дозволяє підліткам зрозуміти, як досягати своїх цілей, не завдаючи шкоди оточуючим [62].

Соціально-психологічний підхід до відповідальності зосереджується на вивченні того, як соціальні фактори формують поведінку індивіда, зокрема, його здатність до відповідальності. Відповідальність розглядається як результат соціальної взаємодії, в рамках якої особистість розвиває і реалізує свої моральні, етичні та соціальні норми. Згідно з цим підходом, відповідальність не є лише індивідуальною рисою особистості, а передусім явищем, яке формується через взаємодію з іншими людьми і соціальними інститутами. Важливими є соціальні норми, рольова поведінка, моральні цінності та авторитети. Соціальні норми визначають поведінку індивіда в контексті того, що є прийнятним і правильним в певному соціумі. Вони задають рамки для особистісної поведінки і впливають на те, як індивід буде реагувати на різні соціальні ситуації. Відповідальність у цьому контексті є продуктом засвоєння цих норм та уміння діяти відповідно до них, враховуючи як власні інтереси, так і інтереси інших людей [5].

Рольова поведінка є ще одним важливим чинником, який визначає, як особистість розуміє свою відповідальність у різних соціальних ситуаціях. Кожна людина виконує певні соціальні ролі (наприклад, учня, дитини, друга, працівника), і для кожної з них є очікування, що поведінка буде відповідати соціальним вимогам і стандартам. У цьому контексті відповідальність визначається через здатність особистості дотримуватись цих норм і виконувати свої ролі в суспільстві належним чином. Наприклад, відповідальний учень буде виконувати свої навчальні обов'язки, а відповідальний працівник – виконувати професійні обов'язки, дотримуючись етики та стандартів своєї професії.

Моральні цінності та переконання є ще одними важливими складовими соціально-психологічного підходу до відповідальності. Кожна особистість формує своє ставлення до правильного і неправильного, доброго та злого в залежності від того, які моральні цінності панують у суспільстві чи конкретному соціумі, в якому вона перебуває. Відповідальність, в такому разі, тісно пов'язана з внутрішніми переконаннями особистості щодо того, що є правильним і що є неправомірним. Тому важливим є процес усвідомлення

власних моральних орієнтирів і здатність діяти відповідно до них, навіть якщо це суперечить негласним соціальним тенденціям або тиску [45].

Авторитети, які оточують індивіда (батьки, вчителі, наставники, лідери), також мають величезний вплив на формування відповідальності. Згідно з соціально-психологічним підходом, авторитети служать моделями для наслідування, їхні переконання і поведінка в значній мірі визначають, як індивід розуміє поняття відповідальності. Через взаємодію з авторитетними особами, людина вчиться розуміти, які поведінкові стандарти є соціально прийнятними, і що є необхідним для того, щоб бути відповідальним членом суспільства.

Соціальна ситуація також має велике значення для розвитку відповідальності. Людина часто оцінює своє ставлення до відповідальності через призму соціальних умов, у яких вона знаходиться. Тобто те, як особистість інтерпретує конкретну соціальну ситуацію, багато в чому визначає її реакцію та здатність діяти відповідально. Наприклад, у складних ситуаціях, де є тиск з боку соціального середовища, особистість може відчувати внутрішній конфлікт між своїми переконаннями і вимогами соціуму, що в свою чергу впливає на її здатність приймати відповідальні рішення [35].

Відповідальність, за соціально-психологічним підходом, не є статичним явищем. Вона формується через постійну взаємодію з соціальним середовищем, постійне коригування поведінки залежно від нових соціальних ситуацій та умов. Саме через таку взаємодію особистість розвиває здатність до прийняття відповідальних рішень, що ґрунтуються на моральних принципах, соціальних нормах і етичних переконаннях [44].

Особистісно-орієнтований підхід до проблеми відповідальності особистості підкреслює важливість внутрішнього світу індивіда в процесі формування цієї якості. Згідно з цим підходом, відповідальність є не зовнішньою вимогою або соціальною нормою, а результатом внутрішнього розвитку особистості, що визначається її ціннісними орієнтаціями, внутрішніми мотивами, самосвідомістю та здатністю до саморегуляції. Відповідальність є

свідомим вибором людини, що ґрунтується на глибокому розумінні того, як її дії впливають на неї саму, на інших людей і на навколишнє середовище.

Важливою складовою особистісно-орієнтованого підходу є усвідомлення особистістю своєї автономії та здатності приймати власні рішення. Відповідальність тут розглядається як вміння брати на себе обов'язки і нести наслідки своїх виборів, навіть якщо ці наслідки є неприємними чи важкими для прийняття. У процесі розвитку відповідальності важливим є усвідомлення того, що кожен вчинок – це результат свідомого вибору, і що кожен вибір має свої наслідки, які можуть бути як позитивними, так і негативними. Це усвідомлення дозволяє особистості взяти на себе відповідальність за свої дії без перекладання провини на інших людей чи зовнішні обставини [47].

Ціннісні орієнтації особистості є важливим аспектом у формуванні відповідальності, оскільки саме вони визначають, що для людини є важливим і значущим, а що – ні. Відповідальність формується через внутрішній процес вибору, коли індивід приймає рішення, виходячи з власних моральних переконань і етичних принципів. Коли особистість керується високими моральними цінностями, вона більше схильна до прийняття відповідальних рішень, оскільки її вибір орієнтований на добро і благополуччя інших, а також на збереження гармонії в суспільстві та власному житті.

Мотиви, що лежать в основі відповідальної поведінки, також є ключовими в особистісно-орієнтованому підході. Якщо мотивація є внутрішньою (наприклад, бажання зробити щось значуще або корисне для себе та інших), то вона сприяє розвитку глибокої відповідальності. Коли мотивація базується на зовнішніх факторах (очікування схвалення від інших або уникнення покарання), то відповідальність буде менш стабільною і більше залежатиме від зовнішніх умов. Внутрішня мотивація забезпечує не тільки прийняття правильних рішень, а й здатність утримуватися від негативних вчинків, навіть коли зовнішнє середовище чи соціальний тиск можуть спонукати до іншої поведінки [8].

Самосвідомість є ще одним важливим елементом у формуванні відповідальності. Вона дозволяє людині розуміти, ким вона є, які її сильні та

слабкі сторони, що для неї важливо, а що ні. Високий рівень самосвідомості дозволяє особистості адекватно оцінювати наслідки своїх вчинків, розуміти свої помилки та готовність до виправлення. Людина, яка має добре розвинену самосвідомість, схильна до саморефлексії, тобто до перегляду своїх рішень і вчинків у процесі їх здійснення та після їх завершення, що дозволяє їй краще адаптуватися до змінюваних обставин і ситуацій [68].

Саморегуляція є ще одним важливим компонентом відповідальності в особистісно-орієнтованому підході. Це здатність контролювати свої емоції, імпульси і поведінку, навіть коли існують зовнішні або внутрішні спокуси до порушення норм. Людина, яка вміє регулювати свої реакції, здатна приймати обґрунтовані рішення, не піддаючись миттєвим емоційним поривам або бажанням. Саморегуляція включає в себе вміння планувати свою поведінку, ставити цілі та працювати над їх досягненням, враховуючи можливі наслідки для себе та інших. Це важлива складова внутрішньої відповідальності, оскільки вона забезпечує стабільність і сталість у прийнятті рішень та поведінці.

Важливою рисою особистісно-орієнтованого підходу є акцент на розвитку внутрішньої відповідальності, яка не залежить від зовнішнього контролю чи тиску. Відповідальність в цьому контексті не є результатом соціального контролю чи вимог з боку оточення, а проявляється як особисте усвідомлення і вибір. Внутрішня відповідальність дає людині можливість бути чесною не лише перед іншими, а й перед самою собою, адже вона бере на себе відповідальність за свої переконання, вчинки та їхні наслідки [20].

Гуманістичний підхід до проблеми відповідальності особистості розглядає цю якість як складову розвитку індивіда, яка визначається через свободу вибору, самоактуалізацію та самореалізацію. Відповідно до цього підходу, відповідальність не є просто зовнішнім вимогам чи соціальним тиском, а формується в результаті внутрішнього розвитку особистості, її здатності свідомо обирати свої вчинки та бути готовою нести наслідки цього вибору. Важливу роль у розвитку відповідальності відіграє внутрішня мотивація, яка ґрунтується на самоповазі та самооцінці особистості, а також її емоційній зрілості.

Згідно з гуманістичною психологією, людина є активним агентом своєї власної долі, і відповідальність виступає не лише як обов'язок чи необхідність, а як можливість для самовираження та саморозвитку. Відповідальність, з цього погляду, є свідомим вибором і бажанням діяти в відповідності до своїх внутрішніх цінностей. Це важлива частина процесу самоактуалізації, в якому особистість намагається реалізувати свій потенціал та знайти місце у світі, роблячи це відповідально, з огляду на потреби інших і наслідки своїх вчинків.

Гуманістичний підхід підкреслює важливість свободи вибору у розвитку відповідальності. Людина, яка усвідомлює свою здатність до вибору, має можливість брати на себе відповідальність за свої рішення та дії. Це не означає, що відповідальність формується в умовах безмежної свободи, а радше в умовах усвідомлення того, що кожен вибір має свої наслідки. Важливою є здатність індивіда приймати ці наслідки, не перекладаючи їх на інших чи на зовнішні обставини, а визнаючи їх як результат власного вибору [14].

Самоактуалізація, як один з ключових аспектів гуманістичного підходу, є процесом, коли особистість прагне до максимальної реалізації свого потенціалу та досягнення високих цілей. У цьому контексті відповідальність є необхідною умовою для реалізації самореалізації. Лише через відповідальність особистість може повною мірою реалізувати свої можливості, оскільки саме усвідомлене і відповідальне ставлення до власних вчинків дозволяє їй рухатись вперед, не зупиняючись на шляху до досягнення своїх цілей. Відповідальність стає основою для впевненості в собі і своїх силах, що сприяє розвитку особистості.

Також важливою складовою гуманістичного підходу є акцент на внутрішній мотивації до відповідальної поведінки. Це означає, що особистість, яка розвиває свою відповідальність, робить це не під тиском зовнішніх обставин, а через бажання відповідати власним моральним переконанням і цінностям. Відповідальність у такому випадку є внутрішнім прагненням особистості діяти в правильний спосіб, який відповідає її переконанням і життєвим цілям. Це дозволяє людині відчувати задоволення від того, що вона діє відповідально, а не просто для того, щоб задовольнити вимоги інших чи уникнути покарання [5].

Гуманістичний підхід також підкреслює важливість самопізнання і саморефлексії в процесі розвитку відповідальності. Людина, яка займається самопізнанням, розуміє, чому вона діє певним чином, і усвідомлює власні мотивації та емоції. Це дозволяє їй бути більш відповідальною, оскільки вона розуміє, чому приймає певні рішення і як ці рішення впливають на її життя та життя інших. Саморефлексія допомагає особистості усвідомлювати свої слабкі місця і працювати над їх покращенням, що сприяє більш відповідальній поведінці в майбутньому [54].

Аксіологічний підхід до відповідальності особистості підкреслює її зв'язок з етичною та моральною сферою життя людини. Згідно з цим підходом, відповідальність не є простою зовнішньою вимогою чи результатом зовнішнього контролю, а передусім є вираженням морального обов'язку, доброчесності, чесності та взаємоповаги до інших людей. Відповідальність розглядається як етичне явище, яке визначається системою цінностей і моральних норм, якими керується індивід у своєму житті. Відповідальність є необхідною умовою для реалізації моральних переконань і цінностей особистості. Відповідальна поведінка не є лише виконанням обов'язків або зовнішніх норм, а є проявом внутрішньої моральної зрілості і здатності індивіда діяти відповідно до своїх етичних переконань. Це також означає, що відповідальність включає в себе здатність оцінювати свої вчинки з точки зору моральних цінностей, таких як справедливість, чесність, доброта і взаємоповага [11].

Цінності є основою, на якій будується відповідальність особистості. Вони визначають, що є правильним, а що – неправильним, що є добрим, а що – злим. Тому відповідальність, з точки зору аксіології, передбачає не лише виконання конкретних обов'язків, а й відповідність поведінки моральним нормам і етичним стандартам, які особистість засвоює в процесі соціалізації. Залежно від того, які моральні орієнтири та етичні принципи людина сприймає і в якій мірі вони є частиною її внутрішнього світу, вона буде проявляти різний рівень відповідальності за свої вчинки [30].

Особливу увагу в аксіологічному підході приділяють доброчесності як складовій відповідальності. Доброчесність вважається основою моральної поведінки і означає вміння діяти відповідно до високих етичних стандартів, навіть коли це важко чи не вигідно. Відповідальна людина не тільки дотримується законів і правил, а й діє відповідно до моральних переконань, навіть коли немає прямого контролю чи покарання за її вчинки. У цьому контексті відповідальність стає виявом доброчесності, чесності та справедливості у взаєминах з іншими людьми та в особистих рішеннях.

Виховання відповідальності за допомогою аксіологічного підходу включає в себе розвиток здатності оцінювати наслідки своїх вчинків з етичної точки зору і діяти в інтересах суспільства. Важливими є також рольові моделі, які демонструють моральну поведінку і відповідальність. Батьки, вчителі, інші авторитети повинні не тільки пропагувати моральні цінності, а й демонструвати відповідальну поведінку. Це дає можливість молодому поколінню вчитися на прикладах реальних людей і перенести ці знання у власне життя [7].

Психоаналітичний підхід до проблеми відповідальності особистості, що був розроблений З. Фрейдом, зосереджується на внутрішніх психічних процесах і конфліктах, які визначають поведінку індивіда. Згідно з цим підходом, відповідальність є результатом взаємодії між різними структурами психіки, зокрема між id (первинними імпульсами та бажаннями), ego (свідомою частиною, яка регулює поведінку відповідно до реальності) і super ego (супер-Я), яке відповідає за моральні оцінки та етичні судження [68].

Згідно з психоаналітичною теорією, відповідальність не є тільки свідомим зусиллям. Вона є результатом внутрішніх моральних переживань і конфліктів між різними структурами психіки. Ключовим елементом цього процесу є почуття провини, яке виникає, коли індивід порушує етичні норми або не виконує своїх моральних обов'язків. Провина є важливим компонентом розвитку відповідальності, оскільки вона змушує людину осмислити свої вчинки, визнати помилки та прийняти відповідальність за наслідки своїх дій. Почуття провини в такому випадку є механізмом самоконтролю, який дозволяє особистості формувати відповідальну поведінку [47].

Процес розвитку відповідальності через психоаналітичний підхід можна уявити як тривалий і складний шлях, в ході якого індивід поступово навчається враховувати моральні норми та соціальні вимоги у своїй поведінці. Це вимагає розвитку самосвідомості і здатності розпізнавати внутрішні конфлікти між бажаннями і етичними зобов'язаннями. У процесі цього розвитку людина вчиться усвідомлювати не тільки наслідки своїх вчинків для себе, але й для інших людей, що дозволяє приймати відповідальні рішення.

Одним із ключових моментів психоаналітичного підходу є те, що відповідальність формується не тільки через свідомі моральні вибори, а й через внутрішні емоційні переживання. У разі порушення моральних норм людина може відчувати не тільки провину, а й страх, сором або інші негативні емоції, що стимулюють її до виправлення ситуації. Цей внутрішній процес дає можливість особистості коригувати свою поведінку і зростати в моральному плані.

Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури дає змогу стверджувати, що проблема відповідальності особистості є багатогранним і складним феноменом, який досліджується через різноманітні когнітивно-поведінковий, соціально-психологічний, особистісно-орієнтований, гуманістичний, а також аксіологічний і психоаналітичний підходи. Кожен з підходів до проблеми відповідальності має своє значення та важливість для розуміння цього складного процесу. Вони доповнюють один одного, сприяючи більш комплексному вивченню формування відповідальності у різних аспектах особистісного розвитку. Врахування всіх цих підходів дозволяє розробити ефективні стратегії для виховання відповідальної поведінки у дітей, підлітків та дорослих.

1.2. Психолого-педагогічні особливості важковиховуваних підлітків

Підлітковий вік характеризується активним розвитком особистості, пошуком власної ідентичності, прагненням до самоствердження, що іноді

супроводжується проявами протесту проти авторитетів, зокрема батьків та вчителів. У цей період у підлітків може виникати низка проблем, пов'язаних із соціальною адаптацією, взаємодією з однолітками та встановленням соціальних зв'язків, що може призводити до порушень дисципліни, агресивної поведінки чи ігнорування встановлених норм та правил. Психолого-педагогічні особливості важковиховуваних підлітків включають низку факторів, що впливають на їхню поведінку, таких як складнощі в сімейних стосунках, негативний вплив соціального середовища, проблеми з самооцінкою, а також відсутність чи недостатня мотивація до навчання. Такі підлітки часто не сприймають соціальні норми і правила, що формує потребу в особливому підході до їх виховання.

Так, низька мотивація до навчання є однією з характерних психолого-педагогічних особливостей важковиховуваних підлітків, яка значно ускладнює процес їх навчання та виховання. Така мотивація може проявлятися через відсутність інтересу до навчальних предметів, байдужість до виконання домашніх завдань та регулярне ігнорування вимог вчителів. Підлітки з низькою мотивацією часто не бачать сенсу в навчанні, не вважають здобуття знань важливим для свого майбутнього. Це може бути зумовлено різними чинниками, серед яких – незацікавленість у шкільних дисциплінах, недостатня підтримка з боку батьків або вчителів, а також відсутність чітких цілей та перспектив.

Також важливим чинником є відсутність підтримки з боку оточення. Якщо в родині або середовищі підлітка не ставляться серйозно до навчання, він може вважати, що це не є важливим аспектом його життя. Часто така поведінка є наслідком сімейних проблем, низької соціальної адаптації або навіть впливу негативного соціального середовища, де успіхи в навчанні не є пріоритетом. Низька мотивація до навчання також може бути пов'язана з відсутністю належних стимулів та прикладів для наслідування. Підлітки, які не бачать позитивних результатів від своїх зусиль, часто припиняють намагатися. Якщо у їхньому середовищі немає людей, які б підштовхували їх до успіху, це може призводити до зниження бажання докладати зусилля [25].

Протестна поведінка є однією з основних психолого-педагогічних особливостей важковиховуваних підлітків і проявляється у вигляді відкритого чи прихованого опору авторитетам, таким як батьки, вчителі, вихователі та інші дорослі. Вона виникає через внутрішнє прагнення підлітка до самоствердження та незалежності, яке може набувати деструктивних форм. Підлітки цього типу часто не визнають авторитету дорослих, що веде до агресивних виявів протесту, таких як зухвале поводження, сварки, прояви гніву або навіть фізичні конфлікти. Вони можуть виявляти зневагу до вказівок дорослих, демонструючи свою незалежність через порушення встановлених норм і правил [74].

Причини протестної поведінки в значній мірі кореняться в процесах психологічного та соціального розвитку підлітка. У цей період відбувається активне формування особистості, де підліток прагне знайти своє місце в суспільстві, що інколи супроводжується бунтом проти встановлених норм. Підлітки можуть ставити під сумнів авторитет батьків та вчителів, вважаючи їхні вимоги обмеженням власної свободи. Така поведінка часто виникає в результаті внутрішніх конфліктів, де підліток не може знайти гармонії між бажанням незалежності і необхідністю підкорятися соціальним вимогам.

Проблеми з самооцінкою є однією з основних психолого-педагогічних особливостей важковиховуваних підлітків, що значно впливає на їхню поведінку та взаємодію з іншими людьми. Низька самооцінка у таких підлітків часто виражається в почутті невпевненості в собі та своїх силах. Вони можуть не відчувати себе достойними уваги чи успіху, що знижує їхню внутрішню мотивацію до навчання та розвитку. Оскільки підлітки перебувають у періоді активного формування особистості, їхнє відчуття власної вартості часто залежить від зовнішніх оцінок і порівнянь з іншими. Такий стан може призвести до того, що підлітки починають компенсувати свої невпевненості і комплекси через агресивну чи деструктивну поведінку. Наприклад, вони можуть проявляти злість або ворожість до оточуючих, як спосіб захисту від власних почуттів безпорадності. Це може виражатися у вигляді конфліктів з батьками, вчителями чи однолітками, коли підліток намагається відвернути

увагу від своєї внутрішньої невпевненості за допомогою зовнішнього протистояння [5].

Деструктивна поведінка може також бути результатом спроби привернути до себе увагу або довести оточуючим свою значущість, навіть якщо це відбувається через негативні вчинки. Важковиховувані підлітки, намагаючись компенсувати свої почуття меншовартості, можуть вдаватися до грубості, порушення дисципліни чи навіть агресії, вважаючи, що тільки таким чином вони зможуть звернути на себе увагу або здобути повагу. Замість того, щоб висловлювати свої емоції і переживання конструктивним способом, вони вибирають найбільш руйнівні шляхи [68].

Конфлікти в сімейних стосунках є однією з основних психолого-педагогічних особливостей важковиховуваних підлітків, адже сім'я є тим середовищем, де формується основа для розвитку особистості. Багато підлітків, що мають проблеми з вихованням, переживають труднощі в родинних стосунках, що суттєво впливає на їхнє ставлення до авторитетів і соціальних норм. Причини цих проблем можуть бути різноманітними, але часто вони пов'язані з нестабільністю у родинному житті, емоційною незадоволеністю, відсутністю підтримки з боку батьків, інших членів родини. Негативний вплив на підлітків може мати також відсутність чіткої дисципліни та розпорядку в родині. Якщо в сім'ї не встановлені зрозумілі межі і правила, підлітки можуть відчувати, що немає жодних обмежень, що призводить до безконтрольної поведінки. Вони можуть почати ігнорувати не лише правила в родині, а й соціальні норми загалом. В результаті у підлітків може сформуватися відчуття, що авторитети не варто поважати, що призводить до їхнього протесту і непокори.

Порушення соціальних норм є однією з психолого-педагогічних особливостей важковиховуваних підлітків. У цей період розвитку особистості підлітки активно шукають своє місце в суспільстві, і коли вони не знаходять достатньо підтримки чи уваги, можуть відкидати соціальні норми та правила, які мають регулювати їхню поведінку. Це явище супроводжується порушенням дисципліни, агресивною поведінкою або навіть кримінальною діяльністю.

Основною причиною порушення соціальних норм у таких підлітків є недостатнє розуміння або сприйняття норм як обов'язкових для виконання. Підлітки часто не вважають ці правила справедливими або корисними для себе, що може бути наслідком низької самооцінки, незадоволеності своїм соціальним становищем або негативного досвіду взаємодії з дорослими. У таких підлітків може сформуватися враження, що вони не мають ані сил, ані прав змінити свою ситуацію, тому вони починають ігнорувати правила і встановлені соціальні норми, шукаючи інші шляхи самовираження та задоволення своїх потреб [1].

Порушення дисципліни в школі, відмова виконувати вказівки вчителів або навіть агресія стосовно однолітків є типовими проявами такого порушення соціальних норм. Відсутність контролю з боку батьків або педагогів може сприяти формуванню у підлітка впевненості, що він може безкарно ігнорувати встановлені обмеження. Зазвичай такі підлітки не визнають авторитету вчителів і дорослих, бо не бачать у них підтримки або поваги до своїх поглядів. Вони вважають, що соціальні норми та правила обмежують їхню свободу і не мають сенсу, що підштовхує їх до порушення дисципліни як способу протесту.

Причини порушення соціальних норм у важковиховуваних підлітків часто криються в їхньому несприйнятті соціальних ролей і моральних цінностей, що передаються через виховання і освіту. Багато з них не мають позитивного прикладу дорослих, не мають достатньої емоційної підтримки в родині і часто відчують себе відкинутими від суспільства. Це може призводити до того, що підлітки шукають однолітків, з якими їм легше знайти спільну мову, навіть якщо ці зв'язки не є здоровими чи конструктивними [39].

Низький рівень емоційної зрілості є однією з психолого-педагогічних особливостей важковиховуваних підлітків. У цьому віці підлітки перебувають на етапі активного емоційного і соціального розвитку, що супроводжується змінами в їхньому психоемоційному стані. Емоційна нестабільність, притаманна цьому періоду, може виражатися в труднощах з контролюванням своїх емоцій, що впливає на їх поведінку, сприйняття навколишнього світу та взаємодію з оточуючими людьми. Важковиховувані підлітки часто проявляють

імпульсивність, нездатність до довготривалого планування своїх вчинків, що може призводити до конфліктів або навіть агресивних дій.

Однією з причин цієї емоційної нестабільності є гормональні зміни, характерні для підліткового віку, які впливають на настрій і поведінку. Вони можуть відчувати перепади настрою, невпевненість у собі, а також труднощі з самоідентифікацією, що може викликати емоційні зриви та неадекватні реакції на стресові ситуації. Це, в свою чергу, може стати причиною проблем у спілкуванні з однолітками, вчителями та батьками. У таких підлітків часто спостерігається схильність до бурних реакцій на дрібні конфлікти або несправедливість, що може призводити до агресії, істерики або закритості. Додатково до цього, низька емоційна зрілість може проявлятися в відсутності вміння аналізувати свої вчинки і вибудовувати стосунки. Важковиховувані підлітки можуть не розуміти важливості емпатії, поваги до почуттів інших людей, що також призводить до складнощів у взаємодії з іншими людьми [4].

Погана адаптація до соціального середовища є однією з характерних психолого-педагогічних особливостей важковиховуваних підлітків, і ця проблема часто виявляється в різних аспектах їхнього соціального функціонування. Підлітки цього типу часто мають серйозні труднощі у взаємодії з однолітками, що може призводити до почуття ізольованості, незадоволення своєю соціальною роллю та відсутності підтримки з боку друзів чи соціальних груп. Така соціальна ізоляція є основною перешкодою для їхньої успішної соціалізації, адже взаємодія з однолітками є важливим компонентом розвитку особистості в підлітковому віці. Основною причиною таких труднощів є те, що важковиховувані підлітки часто мають проблеми з розвитком комунікативних навичок. Вони можуть не вміти правильно будувати свої стосунки з іншими, що виливається в їхню нездатність до конструктивного вирішення конфліктів.

Також погана адаптація до соціального середовища може проявлятися в поведінкових порушеннях, таких як агресія або деструктивна поведінка. Важковиховувані підлітки часто не розуміють або не здатні впоратися з соціальними нормами, що призводить до конфліктів у школі чи інших

соціальних групах. Вони можуть порушувати дисципліну або активно уникати контактів із соціальними структурами, вважаючи їх чужими чи ворожими. Така поведінка може бути захисною реакцією на почуття відчуженості або страх перед відмовою з боку інших. У таких підлітків часто виникають проблеми з адаптацією не тільки в колективі однолітків, а й у навчальному процесі [11].

Не менш важливим є те, що такі підлітки, через свою неспроможність адаптуватися в колективі, часто стають об'єктами булінгу або соціальної ізоляції з боку інших учнів. Вони можуть стати жертвами агресії з боку однолітків або самі вдаються до агресії, намагаючись захистити себе від соціального відчуження. Це створює замкнуте коло: низька соціальна підтримка, конфлікти, агресія та деструктивні моделі поведінки, що лише посилюють проблему.

Невміння вирішувати конфлікти мирним шляхом є однією з найбільш виразних психолого-педагогічних особливостей важковиховуваних підлітків. Вони часто стикаються з труднощами в управлінні своїми емоціями, що призводить до неспроможності правильно реагувати на конфліктні ситуації. Ця проблема виявляється в ряді негативних проявів, таких як агресія, порушення дисципліни або навіть фізичні сутички. Причина таких труднощів у тому, що важковиховувані підлітки не навчені конструктивним способам вирішення проблем, що з'являються в процесі взаємодії з іншими людьми. Конфлікти для таких підлітків часто стають полем для вираження негативних емоцій або з'ясування відносин. Замість того щоб шукати компроміс або мирне вирішення проблеми, вони схильні до емоційних вибухів, що може призводити до погіршення стосунків не лише з однолітками, але й з дорослими, такими як вчителі чи батьки. Це пов'язано з їхнім недостатнім рівнем самоконтролю і неможливістю зупинитися перед емоційними спалахами, що часто виникають у відповідь на непорозуміння або відчуття загрози з боку іншої особи [8].

Невизначеність у життєвих цілях та цінностях є однією з основних психолого-педагогічних особливостей важковиховуваних підлітків. Відсутність чітких орієнтирів у житті та нестабільність виявлення особистих прагнень і цінностей часто призводять до низької мотивації в таких підлітків. Вони часто

не мають ясного розуміння того, чого хочуть досягти в майбутньому, і це відображається на їхній поведінці, ставленні до навчання, трудової діяльності та взаєминах з оточуючими. Однією з причин невизначеності у життєвих цілях є відсутність належної підтримки з боку сім'ї та навчальних закладів. Багато підлітків, які мають проблеми з вихованням, часто відчують себе покинутими, без настанов або прикладів для наслідування. У таких умовах вони не можуть сформувати чітке уявлення про те, що є важливим і цінним в їхньому житті. Як результат, вони можуть бути схильні до тимчасових захоплень, які не мають постійної основи, або до безцільного проведення часу [62].

Невизначеність у життєвих цілях може бути наслідком внутрішнього конфлікту, коли підліток відчуває тиск з боку соціуму або оточуючих людей, що вимагають від нього певної поведінки або досягнень. Однак у зв'язку з відсутністю внутрішньої готовності визначити власний шлях, вони можуть відчувати розгубленість і навіть тривогу. Така невизначеність може позначатися на їхніх відносинах з однолітками та дорослими, а також на загальному емоційному фоні підлітка, що лише поглиблює їхні внутрішні проблеми. У цьому контексті важливим є той факт, що підлітки з невизначеними життєвими цілями та цінностями часто не здатні поставити перед собою конкретні завдання та мети. Вони можуть не мати ясного уявлення про те, чому важливо вчитися, працювати чи здобувати нові навички. Внаслідок цього вони можуть виявляти байдужість до навчання, що часто призводить до поганих результатів у навчанні, відсутності прагнення до розвитку чи самовдосконалення.

Важливу роль у формуванні життєвих цілей та цінностей відіграє оточення підлітка, зокрема його сім'я, школа та соціальні зв'язки. Без позитивних прикладів для наслідування і підтримки з боку дорослих, підлітки не можуть правильно оцінити важливість розвитку своїх навичок і вмінь, що є необхідними для досягнення життєвих цілей. Негативне оточення, відсутність розуміння того, що означає успіх, і недостатня підтримка можуть стати бар'єром на шляху до самовизначення. Ускладнюється ситуація і тим, що

важковиховувані підлітки часто не мають доступу до інформації, яка допомогла б їм зрозуміти, як важливо мати життєві орієнтири. Замість того щоб ставити перед собою амбітні завдання, такі підлітки часто зводять свої прагнення до мінімуму, задовольняючись тим, що є на даний момент, без планування свого розвитку на майбутнє [7].

Отже, важковиховувані підлітки мають низку специфічних рис, таких як низька мотивація до навчання, протестна поведінка, проблеми з самооцінкою, порушення соціальних норм, конфлікти в сім'ї, а також труднощі в адаптації до соціального середовища. Перелічені особливості часто є результатом складних внутрішніх конфліктів, нестабільності в сімейних відносинах, відсутності належної підтримки з боку дорослих. У їхній поведінці може спостерігатися емоційна нестабільність, неадекватні способи вирішення конфліктів, а також неясність у життєвих цілях і цінностях. Зокрема, проблеми з самооцінкою, відсутність чітких життєвих орієнтирів і конфлікти в сім'ї створюють ґрунт для розвитку агресивної або деструктивної поведінки. Відсутність мотивації до навчання та погана адаптація до соціальних норм значно знижують шанси цих підлітків на успішну інтеграцію в суспільство в майбутньому.

1.3. Соціально-психологічні чинники формування відповідальності у важковиховуваних підлітків

Відповідальність є однією з ключових складових соціальної адаптації та розвитку особистості підлітка. Важковиховувані підлітки – це категорія молоді, яка має серйозні проблеми в процесі соціалізації та інтеграції в соціум. Вони часто стикаються з різними внутрішніми та зовнішніми конфліктами, що вимагають ретельного аналізу і корекції з боку педагогів, психологів і соціальних працівників. Соціально-психологічні чинники, що впливають на формування відповідальності у важковиховуваних підлітків, включають широкий спектр аспектів, серед яких важливими є сімейне виховання, взаємодія з однолітками, вплив авторитетів, соціальні норми і цінності, а також соціальні ролі, що виконує підліток у групі. Особливості цих чинників можуть

як сприяти розвитку відповідальності, так і створювати труднощі в цьому процесі. Наприклад, недостатня увага з боку батьків або наявність конфліктів у сім'ї можуть стати основними бар'єрами на шляху формування відповідальності, оскільки підліток не має позитивних моделей для наслідування.

Окрім того, важливим чинником є вплив зовнішнього середовища, соціальних інститутів, таких як школа, групи однолітків, місце проживання та культурне середовище, де формується уявлення підлітка про відповідальність, соціальні норми і цінності. Психологічні аспекти, як то рівень самооцінки, здатність до саморегуляції і внутрішня мотивація, відіграють не менш значущу роль у цьому процесі. У цьому контексті соціально-психологічні чинники мають безпосередній вплив на те, як підліток оцінює свої вчинки і як відповідає за наслідки своїх рішень. Тому, аналізуючи ці чинники, можна визначити шляхи підтримки важковиховуваних підлітків у розвитку їхньої відповідальності, що є важливою складовою для успішної соціалізації і адаптації в суспільстві [2].

Так, сімейне виховання є одним із основних соціально-психологічних чинників, які впливають на формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Взаємодія з батьками безпосередньо визначає рівень розвитку моральних і соціальних орієнтацій підлітка. Батьки виступають для дитини першочерговими моделями поведінки, тому їхнє ставлення до виховання, способи вираження уваги та підтримки мають значний вплив на формування відповідальності. Якщо батьки демонструють відповідальне ставлення до своїх обов'язків, регулярно спілкуються з дитиною, встановлюють чіткі правила і кордони, то це сприяє розвитку відповідальності у підлітка [71].

Важливою є також емоційна атмосфера в родині. У сім'ях, де існує стабільність, підтримка і взаємоповага, підлітки зазвичай відчують більше впевненості у своїх силах, що дозволяє їм брати на себе відповідальність за власні вчинки. З іншого боку, нестабільні сімейні стосунки, конфлікти між батьками або їхня байдужість можуть призвести до зниження рівня відповідальності у підлітка. В таких умовах підліток може почуватися

покинутим, неотримуючи належної уваги і підтримки, що негативно впливає на його здатність до усвідомлених і відповідальних рішень [7].

Також важливим чинником є те, як батьки ставляться до помилок підлітка. Надмірна критика або, навпаки, надмірна ліберальність можуть призвести до відсутності почуття відповідальності. Батьки повинні навчити дитину не уникати відповідальності, а розуміти її важливість і готовність приймати наслідки своїх вчинків. Отже, сімейне виховання є основою для формування відповідальності, і роль батьків у цьому процесі не можна недооцінювати [34].

Морально-етичні норми в родині відіграють важливу роль у формуванні відповідальності у важковиховуваних підлітків. Виховання в атмосфері моральних принципів дозволяє підлітку зрозуміти значення чесності, взаємоповаги, справедливості та відповідальності у взаємодії з іншими людьми. Родина є першою соціальною групою, де дитина здобуває знання про те, як потрібно поводитися в суспільстві, як дотримуватися правил і норм. Якщо батьки демонструють позитивні морально-етичні моделі поведінки, підлітки мають шанс засвоїти ці принципи і застосовувати їх у повсякденному житті.

Важливою складовою є вміння батьків правильно пояснити дитині, чому важливо бути відповідальним і чесним. Моральні норми, закладені в родинному вихованні, створюють підґрунтя для формування відповідальності, адже дитина вчиться брати на себе обов'язки і відповідати за свої вчинки. Взаємоповага між батьками та дітьми також сприяє розвитку відповідальності, оскільки у таких сім'ях підлітки відчувають свою цінність і розуміють важливість дотримання соціальних норм [62].

Родина, де панує атмосфера чесності та відкритості, заохочує підлітків до відкритої комунікації та активного обговорення своїх вчинків і рішень. Такі сім'ї навчають підлітків розуміти, що кожен вибір має свої наслідки, і навчання відповідальності починається з усвідомлення власної ролі у прийнятті рішень. Натомість, у сім'ях, де відсутні чіткі морально-етичні орієнтири або панують суперечливі правила, підлітки часто мають труднощі з усвідомленням відповідальності і можуть не розуміти значення своїх вчинків. Отже, морально-

етичні норми в родині створюють важливу основу для формування відповідальності у підлітків, визначаючи їхню здатність бути чесними, справедливими та готовими брати на себе відповідальність за свої дії [65].

Взаємодія з однолітками є одним із ключових соціально-психологічних чинників, що впливають на формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Вік підлітка – це період, коли починає активно формуватися соціальна самоідентифікація, і група однолітків відіграє важливу роль у цьому процесі. Підлітки прагнуть бути частиною соціальних груп, адже це дає їм відчуття належності та підтримки. У цьому контексті група однолітків встановлює свої соціальні норми і правила, які часто сильно впливають на поведінку її учасників.

Під впливом однолітків підлітки можуть як успішно засвоювати позитивні цінності і норми відповідальності, так і потрапляти під вплив негативних моделей поведінки. Взаємні вимоги та очікування, що панують у групі, можуть як сприяти розвитку відповідальності, так і підштовхувати до безвідповідальності, залежно від загального морального клімату в середовищі однолітків. Якщо група однолітків підтримує і заохочує відповідальну поведінку, готовність брати на себе відповідальність за свої вчинки, тоді кожен її учасник буде схильний дотримуватися таких стандартів [54].

У свою чергу, якщо в групі однолітків поширена безвідповідальна поведінка, такі як нехтування правилами, порушення дисципліни або агресивність, підлітки можуть адаптуватися до цих стандартів, сприймаючи їх як соціально прийнятні. Зазвичай група однолітків має великий вплив на формування у підлітка відчуття особистої відповідальності, адже підлітки прагнуть відповідати вимогам, які їм ставить група. Тому важливо, щоб у колективі, до якого входить підліток, панувала атмосфера взаємоповаги, підтримки та позитивного взаємовпливу. Таке середовище може сприяти формуванню у підлітка здорового почуття відповідальності, що включає готовність діяти в інтересах групи та суспільства в цілому [2].

Роль дорослих авторитетів є одним з основних соціально-психологічних чинників, що впливають на формування відповідальності у важковиховуваних

підлітків. Вчителі, наставники, педагоги та соціальні працівники виступають для підлітків важливими фігурами, які можуть стати прикладами для наслідування, формуючи у них основи відповідальної поведінки [36].

Дорослі авторитети допомагають підліткам орієнтуватися в соціальних нормах і правилах, демонструючи, як діяти в різних ситуаціях відповідально та обґрунтовано. Завдяки взаємодії з дорослими, підлітки отримують не лише знання та практичні навички, а й моральні орієнтири, які допомагають їм визначити власні цінності та пріоритети. Наприклад, вчителі, які підтримують дисципліну, справедливість і об'єктивність, можуть навчити підлітка розуміти важливість дотримання правил, в той час як педагоги наставники вчать дисципліні та відповідальності за свої дії в команді або на тренуваннях.

Дорослі авторитети можуть стати для підлітка важливими моделями для наслідування, особливо коли демонструють активну життєву позицію, відповідальність за свої вчинки та готовність до конструктивного вирішення проблем. Якщо підліток бачить, що дорослий авторитет справляється з труднощами, проявляє відповідальність у повсякденному житті, це може стати стимулом для розвитку власної відповідальності у дитини. Важливо, щоб дорослі не лише давали підліткам чіткі рекомендації, але й підтримували їхні починання, заохочуючи самостійність і відповідальність за власні вчинки [41].

Однак варто зазначити, що роль дорослого авторитету є ефективною лише тоді, коли дорослі демонструють послідовність і стабільність у своїй поведінці, а також взаємоповагу до підлітка. Недостатня увага з боку дорослих або відсутність позитивного прикладу можуть призвести до того, що підлітки не знайдуть мотивів для розвитку відповідальності, або, навпаки, будуть імітувати негативні аспекти поведінки своїх наставників. Тому дорослі авторитети повинні бути активними учасниками процесу виховання, надаючи підліткам не тільки знання, але й моральні орієнтири для розвитку відповідальної поведінки.

Шкільне середовище є важливим соціально-психологічним чинником, що значно впливає на формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Педагогічний клімат в школі, рівень дисципліни, відносини з однокласниками

та підтримка з боку вчителів створюють атмосферу, в якій підлітки розвивають свої соціальні навички, зокрема здатність відповідати за свої вчинки. Педагогічний клімат, що характеризується взаємною повагою між учнями та вчителями, сприяє розвитку відповідальності, оскільки підлітки відчують себе важливою частиною колективу, де правила підтримуються і заохочуються. Відносини з однокласниками також мають суттєвий вплив на формування відповідальності, адже взаємодія з іншими учнями дозволяє підліткам зрозуміти важливість співпраці, дотримання взаємних зобов'язань та колективної відповідальності.

Рівень дисципліни в школі є ключовим фактором, оскільки чітко встановлені правила і системи заохочень чи покарань допомагають підліткам розуміти наслідки своїх вчинків і вчитися брати відповідальність за свої дії. Школа, в якій підлітки мають змогу бути учасниками різних навчальних і позакласних заходів, розвиває в них не тільки академічні, але й соціальні навички, які необхідні для становлення відповідальної особистості [45].

Підтримка з боку вчителів також є важливим елементом, оскільки педагог може допомогти підлітку зрозуміти важливість дисципліни, організації праці і відповідальності за свої досягнення. Вчитель, що демонструє уважність до потреб учнів, здатний вчасно надати підтримку і коригувати негативну поведінку, є тим самим авторитетом, якому підліток може довіряти і з яким можна будувати позитивні стосунки [2].

Шкільне середовище має значення не тільки для розвитку академічної відповідальності, а й для формування особистісних якостей підлітка. Якщо в школі створена атмосфера взаємоповаги і підтримки, де підлітки розуміють важливість своїх рішень та вчинків, вони набувають здатності до самоорганізації та відповідальності за свої дії, як в рамках навчального процесу, так і поза ним.

Соціально-економічне середовище є важливим соціально-психологічним чинником, який безпосередньо впливає на формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Умови життя, доступ до освіти та можливості для реалізації здібностей можуть значно визначати ставлення підлітка до своїх

обов'язків та відповідальності за власне майбутнє. У середовищах з низьким соціально-економічним статусом підлітки часто стикаються з обмеженими можливостями для отримання якісної освіти, що може призвести до відсутності мотивації і зниження рівня відповідальності за власний розвиток [3].

Один із факторів, який також впливає на формування відповідальності, – це доступ до освіти. У середовищах, де є обмежений доступ до освітніх ресурсів або де не забезпечується рівність можливостей, підлітки можуть відчувати безнадійність і брати на себе відповідальність лише за негайні потреби, а не за довгострокові цілі. Відсутність стимулів для розвитку і навчання може призвести до апатії і відмови від виконання важливих обов'язків [52].

Наявність соціальних інститутів підтримки є ще одним важливим чинником. Підлітки, які мають доступ до позашкільних програм, центрів розвитку, психологічної підтримки або інших соціальних інституцій, що допомагають у формуванні життєвих орієнтирів, частіше виявляють бажання брати на себе відповідальність за власне життя. Це можуть бути організації, що сприяють розвитку соціальних навичок, самовизначенню і реалізації здібностей підлітків. Якщо такі можливості відсутні або їх недостатньо, підлітки можуть відчувати себе ізольованими та нездатними впливати на своє життя, що негативно позначається на розвитку відповідальності [22].

У соціально-економічно сприятливих умовах, де підлітки мають доступ до різних можливостей для самореалізації, розвитку своїх талантів і здібностей, їхня мотивація до досягнення результатів і розвитку позитивної відповідальної поведінки часто вища. Це також стосується ситуацій, де підтримка з боку родини та соціальних інститутів допомагає підліткам долати складнощі і не здаватися перед труднощами. У таких умовах підлітки здатні вчитися відповідальності як через власні досягнення, так і через підтримку з боку соціуму.

Соціальні норми та цінності відіграють одну з ключових ролей у формуванні відповідальності у важковиховуваних підлітків. Соціальні норми визначають, як має поводитися особистість у конкретному соціумі, що є

прийнятним, а що – неприпустимим. Підлітки, які ростуть в середовищі, де ці норми чітко виражені та підтримуються, частіше мають чітке уявлення про те, які вчинки є відповідальними і прийнятними, а які – неетичними та неприязними. Ці норми вчать підлітків дотримуватися правил і брати відповідальність за свої дії. Цінності, що панують у суспільстві, також безпосередньо впливають на те, як підлітки сприймають свою роль у суспільстві і як вони відносяться до відповідальності. Якщо в суспільстві високою є цінність поваги до інших, чесності та справедливості, підлітки, як правило, формують відповідальність за свої дії, орієнтуючись на ці принципи. Проте, якщо домінують інші цінності, наприклад, матеріальний успіх будь-якою ціною або ігнорування моральних обов'язків, то відповідальність у таких підлітків може бути сприйнята лише як формальність, а не внутрішня потреба [45].

Соціальні уявлення щодо поведінки підлітків і їхньої відповідальності також мають значний вплив. Якщо підлітки постійно стикаються з негативними соціальними уявленнями або стереотипами, наприклад, щодо «непокірних» дітей чи певних соціальних груп, це може призвести до того, що вони знецінять власні зусилля бути відповідальними. Такі уявлення можуть підштовхувати підлітків до протестної або агресивної поведінки, оскільки вони не бачать підтримки і розуміння від суспільства. Норми соціалізації також визначають, як підліток навчається відповідальності. У сім'ї, школі та інших соціальних інститутах підлітки засвоюють, що таке відповідальність, коли вони спостерігають за поведінкою дорослих і однолітків. Важливо, щоб ці соціальні інститути забезпечували належну підтримку і ставили вимоги, що сприяють розвитку відповідальності у підлітків. Це допомагає підліткам розуміти, що їхні дії мають наслідки не тільки для них, але й для інших людей і соціуму в цілому.

Самооцінка та внутрішня мотивація є важливими соціально-психологічними чинниками, що безпосередньо впливають на формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Самооцінка – це внутрішнє сприйняття себе, що формується під впливом різних соціальних факторів, таких як сім'я, шкільне середовище та взаємодія з однолітками. Підлітки з низькою

самооцінкою часто мають труднощі в прийнятті відповідальності за свої вчинки, оскільки вони можуть сумніватися у своїх силах або вважати, що їхні зусилля не мають значення. У таких підлітків може бути відсутнє відчуття гідності, що веде до ігнорування соціальних норм і правил [39].

З іншого боку, підлітки з високою самооцінкою часто демонструють більшу відповідальність, оскільки вони вірять у свої сили та здатність справлятися з труднощами. Вони розуміють важливість своїх дій і впевнені, що можуть впливати на своє життя та навколишній світ. Підвищення самооцінки у важковиховуваних підлітків є важливим кроком на шляху до розвитку відповідальності. Для цього необхідно надавати їм можливості для досягнень, підтримувати їх у складних ситуаціях і підкреслювати їхні позитивні риси.

Внутрішня мотивація до змін також є критично важливим чинником. Якщо підліток має внутрішнє бажання змінити свою поведінку і брати відповідальність за свої вчинки, він буде більш відкритим до навчання, розвитку та самовдосконалення. Внутрішня мотивація базується на глибоких переконаннях підлітка про те, що він має потенціал для покращення і досягнення певних цілей. Це може бути пов'язано з його прагненням до самореалізації, бажанням бути прийнятим у суспільстві чи бажанням досягти особистих успіхів [44].

Соціальне середовище, зокрема сім'я та школа, відіграє важливу роль у формуванні внутрішньої мотивації. Підлітки, які отримують підтримку, увагу та позитивні приклади від дорослих, частіше розвивають позитивну мотивацію до змін у своєму житті. Вони починають розуміти, що відповідальність за свої вчинки – це не лише вимога з боку оточуючих, але й необхідність для їхнього власного розвитку та добробуту. Відтак самооцінка та внутрішня мотивація є основними чинниками, що впливають на здатність підлітка брати на себе відповідальність. Підтримка з боку соціального оточення, допомога в розвитку позитивного образу себе та формування внутрішньої мотивації є важливими складовими процесу виховання відповідальної особистості [17].

Рівень емоційної підтримки є важливим соціально-психологічним чинником, що безпосередньо впливає на формування відповідальності у

важковиховуваних підлітків. Коли підліток має стабільні, емоційно підтримуючі зв'язки з батьками, вчителями та іншими дорослими людьми, це створює для нього безпечне і підтримуюче середовище, в якому він відчуває, що його емоції і потреби важливі. Така підтримка допомагає підлітку почуватися впевненіше у своїх силах і здатності справлятися з труднощами, що, в свою чергу, сприяє розвитку почуття відповідальності. Наявність емоційної підтримки з боку дорослих допомагає підліткам усвідомлювати свої вчинки і їхні наслідки, адже вони відчують, що є люди, які готові їх вислухати, допомогти зрозуміти ситуацію та підтримати в складні моменти. Це дозволяє їм краще аналізувати свої дії і приймати відповідальні рішення. Підлітки, які отримують емоційну підтримку, більш схильні до конструктивної поведінки, вони не відчують необхідності вирішувати конфлікти через агресію або негативні вчинки [20].

Емоційно підтримуюче середовище сприяє також розвитку емоційної зрілості підлітка. Коли він має змогу виражати свої почуття та емоції в безпечному середовищі, це допомагає йому розвивати емоційну саморегуляцію, що є важливим компонентом відповідальної поведінки. Підлітки, які не отримують достатньої емоційної підтримки, можуть відчувати ізоляцію та непорозуміння з боку оточуючих, що веде до зниження їхнього рівня відповідальності та підвищення ризику девіантної поведінки. Рівень емоційної підтримки є важливим чинником, що впливає на формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Підтримка з боку батьків, вчителів, значущих дорослих осіб допомагає підліткам відчувати себе важливими і розуміти значення своїх вчинків. Це створює умови для розвитку відповідальності, яка є основою для успішної соціалізації та адаптації підлітка в суспільстві [55].

Отже, формування відповідальності у важковиховуваних підлітків є результатом складної взаємодії різноманітних соціально-психологічних чинників, серед яких особливу роль відіграють сім'я, соціальне середовище та рольові моделі. Вони визначають не тільки рівень соціалізації підлітка, але й його здатність до прийняття відповідальних рішень та осмислення наслідків своїх вчинків. Серед таких чинників виділяються як зовнішні соціальні впливи,

так і внутрішні особистісні якості, що взаємодіють між собою, впливаючи на поведінку та взаємини підлітка з оточенням. Розуміння цих чинників є основою для розробки ефективних педагогічних стратегій, спрямованих на розвиток відповідальності та саморегуляції в підлітковому віці.

Висновок до розділу 1

1. У науковій літературі розглядається кілька підходів до проблеми відповідальності особистості, серед яких виокремлюються когнітивний, соціально-психологічний та гуманістичний підходи. Кожен із цих підходів акцентує увагу на різних аспектах розвитку відповідальності, від когнітивних і поведінкових аспектів до емоційно-мотиваційних і соціальних. Вивчення цих підходів дозволяє глибше зрозуміти механізми формування відповідальності, що є важливим для ефективного виховання та розвитку особистості.

2. Особливості важковиховуваних підлітків виявляються в їхньому емоційному та соціальному розвитку, що може бути зумовлене різними факторами, такими як несприятливе середовище, конфлікти в сім'ї або проблеми з адаптацією в колективі. Важливою характеристикою є низька здатність до самоорганізації та самооцінки, що може заважати розвитку відповідальності. Психолого-педагогічні заходи, спрямовані на підтримку таких підлітків, повинні бути індивідуалізованими та враховувати їхні особливості розвитку.

3. Формування відповідальності у важковиховуваних підлітків залежить від ряду соціально-психологічних чинників, таких як вплив сім'ї, ровесників, педагогічного колективу та загальної соціальної ситуації. Важливу роль у цьому процесі відіграють позитивні моделі поведінки, підтримка з боку значущих осіб та встановлення чітких соціальних норм. Крім того, розвиток відповідальності може бути досягнутий через надання підліткам можливості самостійно приймати рішення та оцінювати їхні наслідки, що сприяє розвитку внутрішньої мотивації.

РОЗДІЛ 2

ОРГТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ПІДЛІТКІВ

2.1. Психолого-педагогічні умови формування відповідальності у важковиховуваних підлітків

Формування відповідальності у важковиховуваних підлітків є складним і багатогранним процесом, який вимагає врахування як індивідуальних особливостей кожного підлітка, так і соціально-педагогічного контексту, в якому він знаходиться. Урахування психолого-педагогічних умов, що сприяють або, навпаки, перешкоджають розвитку відповідальності, є важливим аспектом у роботі з підлітками, особливо тими, хто демонструє труднощі в адаптації до соціальних норм і правил.

Для успішного формування відповідальності у важковиховуваних підлітків необхідно створити відповідні умови, які б включали не лише певні стратегії педагогічного впливу, але й оптимальне соціальне середовище, в якому підлітки могли б розвиватися, взаємодіяти з іншими людьми та реалізовувати свої потенційні можливості. Це включає, зокрема, належне сімейне виховання, позитивні моделі поведінки дорослих, створення умов для самовираження підлітків у навчальному та соціальному контекстах, а також розвиток самооцінки та внутрішньої мотивації до змін [5].

Так, педагогічна підтримка та наставництво є важливими умовами формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. У цьому контексті роль вчителів, вихователів та інших педагогічних працівників є ключовою, оскільки вони можуть стати для підлітків не тільки джерелом знань, а й моральними орієнтирами. Компетентні педагоги, які володіють необхідними професійними навичками, можуть створити атмосферу довіри та підтримки, де підліток відчуває свою важливість та цінність. Така підтримка дозволяє підліткові розвивати самосвідомість, приймати відповідальність за свої вчинки та вчитися на своїх помилках [52].

Наставництво вчителів полягає не лише у передачі знань, а й у моделюванні поведінки, яка відповідає моральним та соціальним нормам. Коли підлітки спостерігають за педагогами, які демонструють відповідальність, порядність та справедливість, це сприяє формуванню у них подібних рис. Вчитель, що виступає як авторитет, може стати важливим інструментом у процесі формування відповідальності, допомагаючи підлітку усвідомити наслідки своїх дій і вибору [19].

Завдяки постійному наставництву педагог може допомогти підліткові не тільки знайти шляхи вирішення конкретних ситуацій, а й формувати внутрішню мотивацію до зміни поведінки. Важливою є здатність педагога розуміти індивідуальні потреби підлітка та підтримати його в пошуках правильних рішень. У поєднанні з чіткими правилами та вимогами вчителі повинні бути здатні виховувати в підлітках почуття відповідальності через співчуття та розуміння, а не через покарання або репресії. У такому середовищі важковиховувані підлітки починають відчувати, що їхні дії мають значення для оточуючих, що веде до розвитку відповідальності. Педагогічна підтримка дозволяє підліткові набувати соціальних навичок, таких як співпраця, уважність до інших, здатність визнавати свої помилки та виправляти їх. Вчитель стає не лише авторитетом, а й партнером у процесі особистісного розвитку підлітка.

Позитивний соціальний клімат в навчальному закладі є важливою психолого-педагогічною умовою для формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Створення атмосфери довіри, відкритості та взаємоповаги сприяє не лише покращенню загального психологічного клімату, а й розвитку важливих соціальних якостей у підлітків. Коли підлітки відчують себе частиною підтримуючого середовища, вони більш схильні до прийняття відповідальності за свої вчинки, оскільки усвідомлюють, що їхні дії мають значення для інших [48].

Позитивний соціальний клімат передбачає, що в навчальному закладі немає місця для насильства, принижень чи дискримінації. У таких умовах підлітки відчують себе в безпеці, що дозволяє їм зростати не тільки в

професійному, але й в моральному плані. Атмосфера взаємоповаги та підтримки допомагає створити простір, де кожен учень може вільно виражати свої думки, почуття, не боячись бути осудженим чи відкинутим. Крім того, позитивний клімат сприяє розвитку емпатії, оскільки підлітки в такому середовищі вчаться слухати та розуміти одне одного. Це важливий аспект, оскільки емпатія є одним із основних компонентів відповідальної поведінки. Коли підлітки відчують підтримку від однокласників і вчителів, вони більше орієнтуються на групові інтереси, а не лише на власні [20].

Важливо, щоб у такому середовищі була культивована відповідальність не тільки за власні вчинки, а й за колективні дії. Це допомагає формувати у підлітків почуття належності до групи, за яку вони мають відповідальність. Створення довірчих відносин між учнями і вчителями також є важливим чинником, оскільки це дозволяє учням бути відкритими до допомоги та зворотного зв'язку, що сприяє їхньому особистісному розвитку.

Підтримка з боку ровесників є важливою психолого-педагогічною умовою формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Взаємодія з однолітками дає можливість підліткам розвивати навички відповідальної поведінки через групові взаємодії, де вони можуть спостерігати за поведінкою своїх друзів, брати з них приклад і коригувати свою власну поведінку. У цьому контексті важливо, щоб серед однолітків панували позитивні соціальні норми і цінності, що підкріплюють відповідальність та взаємоповагу [12].

Групові взаємодії між підлітками дозволяють їм не лише отримувати підтримку, але й вчитися самостійно приймати відповідальність за спільні рішення. Наприклад, участь у спільних проектах або виконання групових завдань допомагає підліткам усвідомити, що їхні вчинки можуть впливати на інших і, відповідно, навчитися брати на себе відповідальність за досягнення результатів. Позитивний вплив ровесників, які демонструють відповідальність, може служити потужним мотиватором для інших підлітків, особливо для тих, хто перебуває в групах, де панують неструктуровані соціальні норми.

Підлітки часто орієнтуються на своїх ровесників більше, ніж на дорослих, тому приклади відповідальної поведінки з боку однолітків є особливо

ефективними. Якщо в групі панує підтримка і взаєморозуміння, підлітки швидше засвоюють важливість чесності, порядності та виконання обов'язків, оскільки ці якості активно підкріплюються в колективі. Вони починають усвідомлювати, що відповідальність не лише покращує їхні стосунки з іншими, але й зміцнює їхній авторитет у групі. Взаємодія з однолітками також дає можливість для розвитку соціальних навичок, таких як комунікація, здатність до конструктивного вирішення конфліктів та взаємопідтримки. Якщо підліток бачить, як інші беруть на себе відповідальність за свої вчинки та їх наслідки, це може стимулювати його до самовдосконалення. Окрім того, взаємодія з ровесниками дозволяє розвивати самоповагу та впевненість у власних силах, що є важливими складовими розвитку відповідальності [63].

Ровесники можуть також бути прикладами для наслідування, що дуже важливо для важковиховуваних підлітків, які часто орієнтуються на своїх однолітків більше, ніж на дорослих. Якщо в групі панує атмосфера відповідальності, підлітки з меншим досвідом здатні навчитися правильним моделям поведінки, які вони згодом застосовують у своєму житті. Важливо, щоб позитивний вплив на важковиховуваних підлітків приходив не лише від старших або педагогів, а й від їхніх ровесників, які демонструють правильні соціальні норми та ставлення до відповідальності [1].

Мотивація до саморозвитку та самопізнання є важливою психолого-педагогічною умовою формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Ключовим аспектом тут є надання підліткам можливості для відкриття і розвитку своїх інтересів, талантів і потенціалу, що дозволяє їм відчувати цінність власної особистості та виявити власну роль у суспільстві. Коли підлітки бачать, що їхні зусилля в напрямку самовдосконалення дають результат, вони починають усвідомлювати, що за їхніми діями стоїть певна відповідальність, адже успіхи або невдачі в цій сфері залежать від них самих.

Підлітки, які мають можливість розвивати свої здібності, наприклад, у спорті, музиці, науці або мистецтві, набувають почуття власної гідності, що підвищує їхню самооцінку і стимулює до відповідальної поведінки. Вони розуміють, що їхній успіх у цих сферах залежить не тільки від природних

даних, а й від праці, дисципліни та цілеспрямованості. Це розуміння є важливим кроком у формуванні відповідальності, оскільки вони починають сприймати свої досягнення як результат власних зусиль і відповідальності. Крім того, надання підліткам можливостей для самопізнання та саморозвитку сприяє формуванню внутрішньої мотивації. Якщо підлітки розуміють, що вони можуть досягти чогось важливого, маючи правильну мотивацію і плануючи свої дії, це формує у них відчуття контролю над власним життям. Вони починають більше цінувати власний час, тому більше уваги приділяють своїм вчинкам і їхнім наслідкам.

Процес саморозвитку також включає навчання підлітків ставити собі цілі, планувати свою діяльність і брати на себе відповідальність за їхнє досягнення. Завдяки цьому вони стають більш самостійними і дисциплінованими, а також здатними до самоорганізації. Якщо в навчальному або позанавчальному середовищі підлітки мають підтримку у розвитку своїх талантів і інтересів, вони відчують, що їхній внесок у цей процес важливий і значущий [27].

Участь у різних проектах, гуртках, спортивних секціях та інших колективних діяльностях дозволяє підліткам не тільки виявляти свої здібності, а й формує почуття відповідальності перед іншими учасниками цих груп. Вони розуміють, що їхня активність і результат безпосередньо впливають на загальний успіх, що дає їм змогу усвідомити важливість відповідальності не лише за себе, а й за колектив. Це, в свою чергу, підвищує їхню соціальну відповідальність і здатність діяти в інтересах інших [33].

Підтримка моральних і етичних принципів є важливою психолого-педагогічною умовою формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. У цьому контексті значення має не тільки теоретичне навчання моральних норм, а й практичне впровадження їх у повсякденне життя. Формування чіткої системи цінностей у підлітків можливе через активну участь дорослих – педагогів, батьків або наставників – у розмовах про етичні питання та їхні дилеми. Підлітки, які часто стикаються з моральними виборами, повинні мати можливість обговорювати складні ситуації, де моральні норми можуть бути порушені, і отримувати підтримку у прийнятті відповідальних рішень.

Важливу роль у цьому процесі відіграє надання підліткам можливості висловлювати свою точку зору, міркувати про наслідки своїх вчинків і брати до уваги думку інших людей. Взаємодія з однолітками та дорослими у процесі таких обговорень дає можливість сформувати правильні уявлення про чесність, справедливість, взаємоповагу та інші етичні цінності. Це дозволяє підліткам поступово приймати моральні орієнтири, що сприяють розвитку їхньої відповідальності за власні дії. Наявність чіткої системи цінностей, яку підліток може реалізувати у своєму житті, є основою для розвитку внутрішньої відповідальності. Коли підліток усвідомлює, що його вчинки мають наслідки для інших людей, він починає розуміти важливість дотримання етичних норм. Для цього потрібно створити ситуації, де підлітки можуть практично застосовувати ці норми в реальному житті – чи то в школі, чи в міжособистісних стосунках, чи в інших соціальних ситуаціях [54].

Практичне впровадження моральних принципів у життя підлітка може здійснюватися через різноманітні педагогічні заходи: від вирішення конкретних етичних дилем у класі до участі в волонтерських проектах чи колективних заходах, що передбачають взаємодію з іншими людьми та відповідальність за результати спільної діяльності. Участь у таких заходах допомагає підліткам краще усвідомити, що їхня поведінка впливає не лише на них, а й на інших.

Завдяки підтримці моральних і етичних принципів підлітки отримують важливі навички критичного мислення, здатність оцінювати наслідки своїх вчинків і визначати, чи відповідають ці вчинки прийнятим у суспільстві нормам. У підсумку це сприяє розвитку особистісної відповідальності, допомагаючи підліткам зрозуміти, що вони є не лише творцями власного життя, а й частиною соціальної спільноти, де важливим є дотримання моральних стандартів [21].

Залучення до колективної діяльності є однією з важливих психолого-педагогічних умов формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Участь у різноманітних соціальних проектах, групових заходах або командних діяльностях дозволяє підліткам не тільки проявляти свої індивідуальні здібності, але й вчитися взаємодіяти з іншими, розвивати соціальні навички та

відповідальність за результати спільної праці. Коли підлітки працюють разом, вони стикаються з необхідністю дотримуватися спільних правил, виконувати свої обов'язки та допомагати один одному досягати загальної мети. У такому середовищі вони усвідомлюють, що їхні вчинки впливають не тільки на них самих, а й на інших учасників [78].

У процесі колективної діяльності підлітки здобувають досвід взаємоповаги, толерантності та вміння співпрацювати, що є важливими складовими відповідальної поведінки. Вони вчаться враховувати інтереси та потреби інших, що допомагає їм формувати розуміння власної відповідальності не лише за свої дії, а й за їхні наслідки для оточуючих. Наприклад, участь у волонтерських проектах, екологічних акціях або громадських ініціативах дає можливість підліткам усвідомити важливість командної роботи та роль кожного учасника в досягненні спільної мети [9; 10a].

Крім того, спільна діяльність допомагає підліткам набуття почуття колективної відповідальності, де вони не тільки виконують індивідуальні завдання, але й враховують загальну мету групи. Вони розуміють, що їхня участь і вклад у загальний процес є важливими для успішного досягнення результату, що сприяє розвитку їхньої відповідальності за результат. Залучення до такої діяльності також дозволяє підліткам виявляти свої сильні сторони, а також працювати над недоліками у співпраці з іншими.

Крім розвитку відповідальності, участь у колективних проектах допомагає підліткам формувати навички лідерства та організації, оскільки багато таких проектів потребують розподілу ролей, визначення завдань та контролю за їх виконанням. Це дає підліткам можливість розвивати свої організаторські здібності, навчитися приймати відповідальні рішення в умовах обмеженого часу та ресурсів, а також працювати в умовах стресу чи конфліктних ситуацій. Важливо, що при цьому вони отримують зворотний зв'язок від однолітків і дорослих, що дозволяє коригувати свою поведінку та приймати більш свідомі рішення у майбутньому [71].

Отже, належні психолого-педагогічні умови формування відповідальності у важковиховуваних підлітків є надзвичайно важливими для їхнього

соціального та особистісного розвитку. Система підтримки з боку дорослих, педагогів, однолітків, а також сприятливий соціальний клімат в навчальному закладі сприяють формуванню почуття відповідальності. Важливою умовою є не тільки індивідуальна робота з підлітками, але й групові взаємодії, де однолітки можуть стати прикладами для наслідування, а спільна діяльність розвиває навички співпраці і взаємоповаги. Формування внутрішньої мотивації та підтримка моральних цінностей також відіграють важливу роль у процесі розвитку відповідальності, оскільки ці чинники допомагають підліткам усвідомлювати важливість власних вчинків та їхніх наслідків.

2.2. Принципи, методи й засоби формування відповідальності у важковиховуваних підлітків

Формування відповідальності у важковиховуваних підлітків є важливим аспектом психолого-педагогічної роботи, адже саме цей період розвитку визначає багато життєвих орієнтирів та цінностей. Підлітковий вік часто супроводжується протестною поведінкою, пошуками себе та боротьбою за незалежність, що може призводити до порушення соціальних норм і негативного ставлення до авторитетів. У зв'язку з цим, важливо правильно підійти до процесу формування відповідальності, застосовуючи ефективні методи, засоби та принципи виховання, які дозволять підлітку усвідомити важливість власних вчинків і їхніх наслідків.

Принципи, методи та засоби формування відповідальності повинні бути побудовані таким чином, щоб враховувати особливості особистісного розвитку кожного підлітка та специфіку його поведінки. Це включає індивідуальний підхід до кожного вихованця, створення умов для розвитку емоційної зрілості та соціальної адаптації, а також використання різноманітних методів виховання, від навчальних та корекційних до стимулюючих і підтримуючих. Правильне поєднання цих елементів дозволяє не лише формувати відповідальність як якість особистості, а й сприяє розвитку самоконтролю, самоповаги та моральної відповідальності у важковиховуваних підлітків [5].

Принципи формування відповідальності у важковиховуваних підлітків є важливою складовою частиною педагогічного процесу, оскільки вони визначають стратегічні орієнтири, на яких базується ефективне виховання. Одним з основних принципів є індивідуалізація підходу. Це означає, що кожен підліток має свої унікальні особливості, темперамент і життєвий досвід, тому важливо підходити до кожного вихованця індивідуально. Врахування цих особливостей дозволяє коригувати методи виховання та обирати найбільш ефективні стратегії для кожного учня [66].

Другим важливим принципом є послідовність і систематичність в роботі з підлітками. Виховання відповідальності має бути постійним і систематичним процесом, а не одноразовою дією. Підлітки повинні бачити, що їх поведінка та вчинки мають наслідки, і що ці наслідки не змінюються в залежності від настрою дорослих чи зовнішніх обставин. Тільки в такому випадку вони зможуть зрозуміти важливість відповідальності у своїх діях.

Принцип активності полягає в тому, що підлітки повинні бути не просто пасивними спостерігачами, а активними учасниками процесу формування своєї відповідальності. Важливо залучати їх до діяльності, що сприяє розвитку відповідальності – участь у проектних роботах, спільних заходах, групових обговореннях або інших видах діяльності, де можна проявити себе. Цей принцип дозволяє підліткам побачити практичну цінність відповідальності і зрозуміти її важливість для себе та для оточуючих.

Ще одним принципом є відповідальність за власні вчинки, що передбачає навчання підлітків приймати відповідальність не тільки за свої позитивні досягнення, але й за помилки. Важливо, щоб підлітки усвідомлювали, що кожен вчинок має свої наслідки, і навчалися визнавати свою відповідальність за прийняті рішення. Це формує у них внутрішній моральний стержень, що дозволяє діяти відповідально навіть у складних ситуаціях [8].

Принцип взаємоповаги і підтримки вимагає, щоб педагог та дорослі загалом підтримували підлітків, проявляючи до них повагу і розуміння. Взаємна повага створює атмосферу, в якій підлітки відчують свою цінність і мають мотивацію до позитивних змін. Зокрема, підтримка з боку педагогів та

батьків допомагає підліткам не лише справлятися з труднощами, а й досягати особистих успіхів у розвитку своєї відповідальності.

Принцип емоційної підтримки полягає в тому, що відповідальність формується через позитивне ставлення та емоційну підтримку з боку важливих дорослих осіб. Для підлітків, які переживають складний період розвитку, важливо мати емоційне заохочення, яке мотивує до змін у поведінці та розвитку відповідальності. Відчуття, що їх підтримують, дає можливість відчувати себе важливими і значущими [11].

Принцип практичної орієнтації означає, що формування відповідальності у підлітків має відбуватися через конкретні практичні ситуації та життєві приклади. Важливо, щоб підлітки вчилися на реальних прикладах і ситуаціях, як правильно діяти у складних умовах і приймати важливі рішення, що стосуються їхнього життя та життя оточуючих.

Усі перелічені принципи повинні реалізовуватися через діалог, взаємодію і відкритість до важковиховуваних підлітків. Створення умов для конструктивного обміну думками дозволяє підліткам відчувати свою значущість і розуміти, що їхнє ставлення до відповідальності впливає не лише на їхнє життя, а й на життя оточуючих. Важливо також використовувати принцип підкріплення позитивної поведінки, що стимулює важковиховуваних підлітків до розвитку відповідальності через заохочення їхніх успіхів [52].

Методи формування відповідальності у важковиховуваних підлітків є важливими інструментами в педагогічному процесі, оскільки вони допомагають впливати на свідомість, поведінку та моральні переконання підлітків. Розглянемо детальніше кілька основних методів, які використовуються в роботі з підлітками цієї категорії. Першим є метод переконання, що полягає у словесному впливі на свідомість підлітка через обговорення, пояснення та аргументацію важливості відповідальності. Цей метод дозволяє розкрити перед підлітком суть різних ситуацій, показати наслідки певних вчинків і допомогти зрозуміти, чому важливо приймати відповідальність за свої дії. Переконання має бути побудоване на фактах, життєвих прикладах, а також на моральних принципах, що дозволяють підліткам відчувати важливість цього процесу.

Другим методом є метод наслідування, який передбачає вплив дорослих, авторитетних осіб, котрі є для підлітків зразком для наслідування. У цьому випадку важливо, щоб педагоги, батьки, наставники демонстрували відповідальність у своїй поведінці, адже підлітки часто копіюють моделі поведінки дорослих. Показуючи власний приклад відповідального ставлення до різних ситуацій, дорослі допомагають підліткам зрозуміти, як потрібно діяти в подібних обставинах [77].

Метод стимулювання полягає в заохоченні відповідальних вчинків підлітків. Це можуть бути похвали, нагороди, заохочення за досягнення, що сприяють закріпленню позитивної поведінки. Коли підліток отримує позитивну оцінку за свої відповідальні вчинки, це підсилює його бажання продовжувати таку поведінку. Метод стимулювання допомагає підлітку зрозуміти, що його відповідальність приносить реальні вигоди і винагороди, що є важливим мотиватором для подальших зусиль.

Метод вправ має на меті навчити підлітків навичкам відповідальної поведінки в умовах практичних ситуацій. Це може включати рольові ігри, ситуаційні вправи, в яких підлітки змушені приймати рішення і нести відповідальність за наслідки цих рішень. Такий метод дозволяє на практиці випробувати різні варіанти поведінки, оцінити їхні наслідки і вчитися приймати більш зважені рішення в реальному житті [24].

Метод соціальної підтримки полягає в залученні підлітків до колективних дій, в яких вони можуть продемонструвати свою відповідальність. Це може бути участь у групових проектах, командних змаганнях, волонтерських ініціативах, де кожен учасник несе відповідальність за певний результат. Цей метод формує в підлітків відчуття колективної відповідальності, а також сприяє розвитку навичок командної роботи та взаємодії з іншими людьми.

Метод моделювання ситуацій дозволяє створювати штучні або близькі до реальних умови, в яких підлітки можуть розвивати відповідальність. Це можуть бути спеціально створені педагогічні ситуації, в яких підліток має прийняти рішення і відповідати за наслідки цього рішення. Моделювання таких ситуацій

дає можливість не лише продемонструвати важливість відповідальності, але й закріпити практичні навички прийняття відповідальних рішень.

Метод обговорення етичних дилем є важливим інструментом у вихованні відповідальності. В цьому випадку підлітки мають можливість обговорювати різноманітні ситуації, що потребують морального вибору. Педагог задає питання, сприяючи дискусії, яка дозволяє підліткам краще розуміти наслідки своїх дій з моральної точки зору. Такі обговорення допомагають підліткам розвивати навички етичного мислення, що є основою відповідальної поведінки.

Метод самооцінки є важливим для розвитку відповідальності. Підлітки повинні навчитися оцінювати свої вчинки, розуміти, що вони можуть змінюватися і ставати кращими, аналізуючи власні дії. Регулярне самоусвідомлення допомагає підліткам зрозуміти, які вчинки вони зробили правильно, а де можна було б вчинити інакше. Самооцінка розвивається через рефлексію, що сприяє зростанню самоконтролю і самовідповідальності [6].

Метод підтримки моральних цінностей передбачає активне введення моральних понять у навчальний процес і в загальний контекст виховання. Важливо, щоб підлітки не тільки розуміли значення відповідальності, але й могли усвідомити її важливість для соціуму та особистого розвитку. Це включає в себе розмови про моральні цінності, взаємоповагу, чесність та сумлінність.

Метод безпосередньої відповідальності полягає в тому, щоб дати підліткам реальні завдання або обов'язки, за виконання яких вони несуть повну відповідальність. Це можуть бути як невеликі побутові завдання, так і більш серйозні обов'язки в навчальному чи соціальному середовищі. Наприклад, підлітки можуть бути відповідальними за певну частину проекту або за певні обов'язки в класі. Це дозволяє їм відчувати важливість своїх рішень і дій у реальних життєвих ситуаціях [55].

Засоби формування відповідальності у важковиховуваних підлітків охоплюють широкий спектр технік, стратегій і педагогічних інструментів, які сприяють розвитку їхнього самосвідомості, моральних якостей і соціальної

активності. Важливо, щоб ці засоби були збалансованими, а також адаптованими до вікових та індивідуальних особливостей підлітків.

Одним із основних засобів є педагогічне керівництво. Це включає активну роль педагога як наставника, який постійно працює з підлітком, даючи йому конкретні завдання і контролюючи їх виконання. Такий підхід допомагає підліткам розуміти значення відповідальності через виконання реальних обов'язків. Важливо, щоб педагог не тільки перевіряв виконання завдань, але й надавав підліткові зворотній зв'язок, сприяючи його самоусвідомленню і самокорекції. Педагог може також допомогти підлітку через індивідуальні консультації або групові заняття, де розбираються різні життєві ситуації, що вимагають відповідальності [47].

Систематичні завдання є важливим засобом формування відповідальності. Підлітки повинні мати ясні та реалістичні цілі, що дозволяють їм розуміти, що їхні вчинки мають наслідки. Наприклад, це можуть бути завдання з організації подій, на яких підлітки будуть нести відповідальність за певні аспекти, або проекти, в яких вони повинні працювати як частина команди. Така організація дає підліткам змогу відчути відповідальність не лише за себе, а й за інших.

Активне залучення до громадської діяльності є також важливим засобом формування відповідальності. Підлітки, які беруть участь у волонтерських програмах, організації культурних та спортивних подій, реалізації екологічних ініціатив, мають можливість застосувати свої здібності в реальних життєвих ситуаціях. Коли підлітки відповідають за результат спільної діяльності, вони розвивають не тільки навички співпраці, але й відчуття власної відповідальності за успіх або невдачу цієї діяльності [68].

Рольові ігри та симуляції є ще одним корисним засобом для розвитку відповідальності. Вони дозволяють підліткам моделювати ситуації, в яких їм необхідно приймати рішення, брати на себе відповідальність за наслідки своїх вчинків. Ігри можуть бути як індивідуальними, так і груповими, зокрема в рамках класу або команди. Такі вправи дають можливість пережити ситуацію

без реальних наслідків, але з чітким розумінням, що у кожної дії є свій результат.

Залучення до самоосвіти та саморозвитку є важливим засобом формування відповідальності. Підлітки повинні отримати можливість працювати над собою, ставити особисті цілі і працювати над їх досягненням. Це може бути як навчальний процес, так і участь у додаткових освітніх програмах, розвитку хобі чи спортивних активностях. Самоосвіта допомагає підлітку зрозуміти, що його успіхи та досягнення залежать від його власних зусиль і відповідальності за своє навчання та розвиток [8].

Створення підтримуючого соціального середовища є дуже важливим засобом формування відповідальності. Підлітки повинні відчувати себе в безпеці в соціумі і знати, що їхні зусилля цінуються. Залучення до позитивних груп однолітків, які підтримують і стимулюють відповідальність, є важливим для розвитку у підлітків відповідальних поведінкових моделей. Підлітки, що перебувають в підтримуючому соціальному середовищі, більш схильні брати на себе відповідальність за свої вчинки, адже вони відчують, що їх оцінюють за їхні реальні досягнення.

Нагородження та заохочення є ефективними засобами для підтримки відповідальної поведінки. Важливо використовувати позитивне підкріплення, щоб підлітки бачили, що відповідальність не тільки приводить до успіху, але й дає конкретні позитивні результати. Це можуть бути як матеріальні винагороди, так і моральне заохочення через похвалу, підвищення самооцінки, можливість брати на себе нові завдання [58].

Морально-етичне виховання також є важливим засобом формування відповідальності. Включення моральних і етичних норм у виховний процес допомагає підліткам розуміти, що їхні вчинки повинні відповідати не лише суспільним стандартам, але й особистим переконанням. Регулярні обговорення етичних дилем, аналіз життєвих ситуацій через призму моралі та етики сприяють розвитку відповідальності як невід'ємної частини свідомої і зрілої особистості.

Самоаналіз та рефлексія є важливими інструментами, які допомагають важковиховуваним підліткам оцінити свої вчинки та їхні наслідки. Педагоги можуть проводити з підлітками бесіди, у ході яких вони аналізують свої дії, виявляють їхні переваги та недоліки, розмірковують про можливі альтернативи та наслідки кожного вибору. Такий процес допомагає підліткам стати більш самосвідомими та відповідальними [1].

Управління емоціями також є важливим засобом формування відповідальності. Підлітки часто не мають навичок контролювати свої емоції, що може призводити до імпульсивних дій. Через тренінги з емоційної саморегуляції, зокрема через медитацію чи спеціальні вправи, підлітки можуть навчитися контролювати свої реакції і робити більш зважені, відповідальні вчинки, що допомагає їм у розвитку відповідальності [69].

Виховання через приклади, де підлітки бачать реальні приклади відповідальних вчинків з боку дорослих і однолітків, також має велике значення. Це допомагає важковиховуваним підліткам усвідомити, що відповідальність є нормою для кожного члена суспільства, і що кожен має власну частку в досягненні загальних результатів [74].

Зазначимо, що у комплексі перелічені засоби працюють на розвиток відповідальності у важковиховуваних підлітків, допомагаючи їм сформувати правильні переконання і стійкі поведінкові моделі, що сприяють їхній соціальній адаптації, розвитку і становленню відповідальних громадян. Важливо, щоб ці засоби застосовувалися системно та узгоджено в межах індивідуального підходу до кожного підлітка, адже кожен з них має свої особливості розвитку та потреби.

Отже, у процесі формування відповідальності у важковиховуваних підлітків важливими є принципи, методи та засоби, що сприяють їх соціальній адаптації та розвитку особистісної зрілості. Принципи, як то індивідуальний підхід, послідовність і доступність завдань, повинні забезпечити підліткам можливість самовираження і прийняття власної відповідальності за свої вчинки. Крім того, принципи формування відповідальності передбачають важливість створення атмосфери довіри та підтримки, яка сприяє розвитку

їхньої самооцінки і розуміння наслідків своїх дій. Методи і засоби формування відповідальності включають різноманітні підходи, як то активне залучення до колективної діяльності, забезпечення можливості для саморозвитку, підтримка моральних і етичних принципів, а також постійне підкріплення позитивної поведінки через нагороди та заохочення. Всі ці методи сприяють розвитку в підлітка не лише відповідальності, а й здатності розв'язувати конфлікти, приймати рішення, які враховують не тільки особисті інтереси, а й інтереси інших людей. Все це сприяє формуванню стійкої внутрішньої мотивації до змін та самовдосконалення, що є необхідною умовою для виховання зрілої особистості, здатної нести відповідальність за своє життя та свою поведінку.

Висновок до розділу 2

1. Належні психолого-педагогічні умови формування відповідальності у важковиховуваних підлітків є надзвичайно важливими для їхнього соціального та особистісного розвитку. Система підтримки з боку дорослих, педагогів, однолітків, а також сприятливий соціальний клімат в навчальному закладі сприяють формуванню почуття відповідальності. Важливою умовою є не тільки індивідуальна робота з підлітками, але й групові взаємодії, де однолітки можуть стати прикладами для наслідування, а спільна діяльність розвиває навички співпраці і взаємоповаги. Формування внутрішньої мотивації та підтримка моральних цінностей також відіграють важливу роль у процесі розвитку відповідальності, оскільки ці чинники допомагають підліткам усвідомлювати важливість власних вчинків та їхніх наслідків.

2. У процесі формування відповідальності у важковиховуваних підлітків важливими є принципи, методи та засоби, що сприяють їх соціальній адаптації та розвитку особистісної зрілості. Принципи, як то індивідуальний підхід, послідовність і доступність завдань, повинні забезпечити підліткам можливість самовираження і прийняття власної відповідальності за свої вчинки. Методи і засоби формування відповідальності включають різноманітні підходи, як то активне залучення до колективної діяльності, забезпечення можливості для саморозвитку, підтримка етичних принципів, а також постійне підкріплення

позитивної поведінки через нагороди та заохочення. Все це сприяє формуванню стійкої внутрішньої мотивації до змін та самовдосконалення.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ПІДЛІТКІВ

3.1. Програма формування відповідальності у важковиховуваних підлітків та її експериментальне апробування

Програма формування відповідальності у важковиховуваних підлітків є важливим інструментом у процесі їхнього соціального розвитку та адаптації. Важковиховувані підлітки часто стикаються з проблемами в поведінці, недостатньою мотивацією до навчання, низьким рівнем самооцінки та труднощами у взаємодії з однолітками й дорослими. Це ставить перед педагогами, психологами та батьками завдання не лише коригувати їхню поведінку, а й допомогти формувати позитивні риси особистості, зокрема відповідальність. Програма має бути спрямована на розвиток у підлітків таких якостей, як здатність аналізувати наслідки своїх вчинків, розуміти моральні цінності, виявляти ініціативу та дбати про інших.

Метою програми є формування відповідальності у важковиховуваних підлітків через розвиток їхніх особистісних якостей, соціальних навичок, здатності до саморегуляції та усвідомлення наслідків своїх вчинків. Програма спрямована на допомогу підліткам у подоланні труднощів у міжособистісних

взаємодіях, підвищенні самооцінки та мотивації до навчання, розвитку емоційної зрілості та соціальної відповідальності.

Завдання програми:

1. Розвиток самосвідомості та самооцінки: сприяти підвищенню рівня саморозуміння підлітків, допомогти їм усвідомити свої сильні та слабкі сторони, що дозволить зрозуміти важливість власних вчинків і їхніх наслідків.

2. Формування соціальної відповідальності: навчити підлітків розуміти свої обов'язки перед іншими людьми, формувати вміння відповідати за колективну діяльність та брати на себе відповідальність за спільні результати.

3. Підвищення емоційної зрілості: допомогти підліткам краще контролювати свої емоції, вирішувати конфлікти мирним шляхом та знаходити конструктивні шляхи для самовираження.

4. Розвиток комунікативних навичок: сприяти поліпшенню взаємодії підлітків з однолітками та дорослими через розвиток умінь слухати, розуміти інших, ефективно спілкуватися та працювати в команді.

5. Виховання моральних цінностей: через проведення обговорень, ролевих ігор та ситуаційних завдань допомогти підліткам засвоїти моральні норми і принципи, а також сформувати систему особистісних цінностей, що базується на взаємоповазі, чесності та відповідальності.

6. Мотивація до навчання та самовдосконалення: створити умови для розвитку у підлітків позитивної мотивації до навчання та саморозвитку через надання можливостей для реалізації їхніх інтересів та потенціалу.

Структура програми формування відповідальності у важковиховуваних підлітків відображена у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Структура програми формування відповідальності у важковиховуваних підлітків

Тема заняття	Мета	Ігри та вправи
1. Знайомство з концепцією відповідальності	Визначити відповідальність та її важливість у житті людини, вплив на взаємодію та розвиток.	«Мережа відповідальності», «Коло відповідальності»
2. Роль самосвідомості у формуванні відповідальності	Розуміння своїх сильних і слабких сторін для розвитку відповідальності.	«Портрет моєї особистості», «Таблиця сильних і слабких сторін», «Що я вмію?»

3. Емоційна зрілість і контроль емоцій	Показати, як емоції впливають на вчинки і як їх контролювати для конструктивного вираження почуттів.	«Емоційний круг», «Вправи на заспокоєння»
4. Соціальна відповідальність і співпраця в групі	Розвинути навички співпраці та розуміння відповідальності за загальні результати.	«Групове завдання», «Будуємо разом»
5. Моральні принципи та етичні дилеми	Обговорення моральних принципів та етичних ситуацій, коли потрібно зробити складний вибір.	«Розв'язання етичних дилем», «Моральний компас»
6. Рішення конфліктів мирним шляхом	Навчити ефективно вирішувати конфлікти без насильства і агресії.	«Мирний переговорник», «Кроки до порозуміння»
7. Роль наставників і дорослих авторитетів	Розуміння впливу дорослих на формування відповідальності через довіру та взаємоповагу.	«Вправа на довіру», «Підтримка від наставника», «Що для мене важливо в стосунках з дорослими»
8. Мотивація до навчання і самовдосконалення	Заохочення ставити цілі та прагнути до розвитку через планування навчання та самоосвіти.	«Моя мотивація», «План на рік», «Що я хочу досягнути?»
9. Самодисципліна як основа відповідальності	Розвинути навички самоконтролю та виконання зобов'язань.	«Техніка тайм-менеджменту», «Мої щоденні звички», «Кроки до дисципліни»
10. Рефлексія: оцінка своїх досягнень і помилок	Оцінити прогрес і використовувати помилки для особистісного розвитку.	«День досягнень», «Що я навчився сьогодні?», «Аналіз помилок»

Заняття 1 присвячене проблемі знайомства з концепцією відповідальності. В рамках заняття підлітки матимуть змогу зрозуміти, що таке відповідальність, чому вона важлива у житті кожної людини і як вона впливає на їхні взаємини з іншими людьми та власний розвиток. Заняття починається з короткого вступу, в якому тренер пояснює, що відповідальність – це здатність приймати наслідки своїх вчинків і активно брати участь у власному житті. Підлітки також дізнаються про важливість відповідальності не тільки в особистому житті, а й у взаємодії з іншими людьми.

Після введення в тему заняття підлітки виконують кілька вправ, що допомагають усвідомити значення відповідальності. Перша вправа – «Відповідальний вибір». Учасники діляться на пари і обговорюють ситуації, коли вони мали зробити важливий вибір і взяли за нього відповідальність. Важливо, щоб кожен підліток зміг оцінити наслідки своїх рішень і зрозуміти, як ці рішення впливають на оточення. Після обговорення парами учасники діляться своїми розповідями в групі, що дозволяє кожному отримати відгуки від інших та підвищити самоусвідомлення.

Наступна вправа називається «Ланцюг відповідальності». Всі учасники утворюють коло. Кожен підліток має сказати, що таке відповідальність для нього, і поділитися одним прикладом, коли він почувався відповідальним. Після кожного виступу підлітки кидають один одному м'яч, і той, хто його спіймає, має продовжити розповідь іншої людини, додаючи своє розуміння відповідальності. Це завдання допомагає учасникам слухати один одного і формувати загальне уявлення про важливість відповідальності в житті кожної людини.

Також в рамках заняття проводиться «Гра на наслідки». Підлітки обирають певну ситуацію (наприклад, зібрати групу для спільного завдання або прийняти рішення в груповій діяльності) і по черзі визначають наслідки кожного їхнього вчинку. Під час гри важливо акцентувати увагу на тому, як неправильний вибір може вплинути на інших. Це допомагає підліткам навчитися прогнозувати наслідки своїх дій і брати на себе відповідальність за результат.

У ході заняття також використовуються мультимедійні засоби, наприклад, відео з реальними життєвими ситуаціями, де підлітки можуть побачити, як відповідальні люди справляються з труднощами та приймають важливі рішення. Це дозволяє сформувати в учнів чітке уявлення про те, як відповідальність проявляється в реальному житті.

Заняття 2 присвячене проблемі ролі самосвідомості у формуванні відповідальності. У цьому занятті підлітки мають можливість глибше зрозуміти, як усвідомлення власних сильних і слабких сторін впливає на здатність бути відповідальними. Важливо, щоб учасники зрозуміли, що відповідальність не лише полягає в прийнятті правильних рішень, а й у вмінні рефлексувати над своїми вчинками та усвідомлювати їхні наслідки. В рамках заняття будуть використовуватися вправи на розвиток самосвідомості та саморефлексії, що допоможуть учням краще зрозуміти себе і свої можливості, а також дізнатися, як ці знання можна використовувати для розвитку відповідальності.

Початок заняття – знайомство з темою через невеликий вступ тренера. Він пояснює, що самосвідомість є важливим аспектом для розвитку відповідальності, оскільки тільки усвідомивши свої можливості та обмеження, людина може приймати обґрунтовані рішення та відповідати за них. Після цього розпочинається перша вправа під назвою «Колесо самосвідомості». Кожен підліток отримує аркуш з кругом, поділеним на сектори, що символізують різні аспекти життя (наприклад, «Навчання», «Відносини з людьми», «Захоплення», «Особисті риси»). Кожен учасник оцінює кожен сектор за шкалою від 1 до 10, де 1 – це дуже слабкий рівень, а 10 – максимальний. Потім учні обговорюють, що для них означає висока чи низька оцінка в кожному секторі і як це пов'язано з їхньою відповідальністю.

Наступна вправа називається «Сильні сторони та області для розвитку». Підлітки працюють у парах і за допомогою партнера визначають свої сильні риси та слабкості. Кожен учасник розповідає про свої успіхи і досягнення, а також визначає, над чим йому ще треба попрацювати. Це важливий етап, бо він сприяє розвитку самопізнання і вмінню бачити себе критично, але без надмірної самокритики. Після цього учасники пишуть список своїх сильних сторін та можливих зон для розвитку, що дозволяє їм краще планувати дії і розуміти, як вони можуть стати більш відповідальними в майбутньому.

Один з етапів заняття включає групову вправу «Я – відповідальний». Кожен підліток по черзі виголошує фразу «Я відповідальний за...» і завершує її прикладом із свого життя, де він проявляв відповідальність. Це допомагає підліткам не тільки самоствердитись, а й оцінити свої можливості у контексті відповідальності перед собою і іншими. Також проводиться гра «Вибір і наслідки». Учасники обирають з кількох варіантів поведінки в певних ситуаціях і оцінюють наслідки своїх рішень. Підлітки обговорюють, як різні вибори можуть вплинути на їхнє життя та життя інших людей. Це допомагає учасникам сформулювати чітке розуміння того, що відповідальність – це не лише вміння приймати рішення, але й усвідомлення їхніх наслідків.

Заняття 3 присвячене проблемі емоційної зрілості та контролю емоцій. Підлітки часто стикаються з труднощами у контролі своїх емоцій, що може

призводити до неадекватних реакцій у стресових ситуаціях та складнощів у взаємодії з іншими людьми. У цьому занятті учасники навчатимуться розпізнавати та контролювати свої емоції, а також розглядатимуть стратегії конструктивного вираження почуттів. Метою заняття є розвиток емоційної зрілості, що є важливим елементом відповідальності у поведінці підлітків.

Заняття розпочинається коротким вступом тренера, який пояснює, як емоції можуть впливати на наші вчинки, особливо у ситуаціях, коли ми не маємо змоги адекватно їх контролювати. Тренер розповідає про важливість емоційної саморегуляції і як це може допомогти не лише у взаємодії з іншими людьми, але й у прийнятті обґрунтованих і відповідальних рішень. Після цього проводиться перша вправа «Емоційний ланцюжок». Підлітки отримують картки з різними емоціями (радість, гнів, смуток, здивування, страх) та зображеннями ситуацій, які можуть викликати ці емоції. Завдання учасників – знайти правильний емоційний реакцію на кожну ситуацію. Це дозволяє учасникам краще розуміти, як певні емоції можуть впливати на їх поведінку, а також допомагає виявити найбільш поширені емоційні реакції в різних життєвих ситуаціях.

Далі переходять до вправи «Стратегія вивільнення емоцій». Підлітки вчаться різними способами конструктивного вираження емоцій, замість того, щоб піддаватися імпульсивним реакціям. Вони отримують ситуації, де потрібно запропонувати три варіанти реагування: агресивне, пасивне та конструктивне. Учасники обговорюють, який варіант найбільш відповідальний і чому. Ця вправа допомагає їм зрозуміти, що емоції можна виражати без шкоди для себе та оточуючих. Наступною вправою є «Моя емоційна карта». Кожен учасник отримує лист, на якому позначені різні емоційні стани. Учасники мають на цьому листі позначити, як вони зазвичай реагують на певні ситуації (наприклад, конфлікти з однокласниками, незадоволеність оцінками або сімейні непорозуміння). Після цього група разом аналізує, які емоційні реакції були найбільш конструктивними, а які могли б бути змінені для кращої ситуації.

Завершується заняття груповою дискусією на тему «Як емоційна зрілість допомагає бути відповідальним?» Підлітки обговорюють, як емоції можуть

впливати на їхні рішення в реальному житті, та як важливо навчитися правильно їх контролювати, щоб приймати обґрунтовані та відповідальні рішення. Дискусія допомагає підліткам усвідомити, що емоційна зрілість є необхідною складовою частиною їхньої відповідальної поведінки.

Заняття 4 присвячене проблемі соціальної відповідальності та співпраці в групі. У цьому занятті підлітки дізнаються, як важливо брати на себе відповідальність не лише за свої вчинки, але й за результати групової діяльності. Соціальна відповідальність виявляється не тільки в індивідуальних діях, але й у здатності працювати разом з іншими для досягнення спільних цілей. Розвиток навичок співпраці є необхідним для формування відповідальності, адже часто підлітки, не розуміючи важливості взаємодії, ухиляються від командної роботи або відмовляються брати на себе частину обов'язків.

Першою вправою є «Мозаїка успіху», під час якої учасники поділяються на команди і отримують частини мозаїки. Завдання полягає в тому, щоб без комунікацій з іншими командами зібрати мозаїку, але кожна частина має бути правильною тільки в контексті загальної картинної композиції. Це вимагає від кожного учасника не тільки особистої відповідальності, але й здатності співпрацювати з іншими, допомагаючи команді досягти спільної мети. Підлітки розуміють, як їхня частина впливає на загальний результат, і як важливо виконувати свою роль у командній роботі.

Далі проводиться вправа «Рольові ігри: Чи готовий ти допомогти?». Підлітки розігрують різні соціальні ситуації, де вони мають вирішити, як брати на себе відповідальність у взаємодії з іншими. Це може бути ситуація в школі, на вулиці або вдома, де потрібно зробити вибір: допомогти однокласнику, підтримати іншого чи взяти участь у спільному проекті. Після кожної ситуації підлітки обговорюють, як їхнє рішення вплинуло на інших і чому важливо було брати на себе відповідальність у цих випадках.

Після цього переходять до вправи «Командні цілі», під час якої учасники мають визначити спільну мету для групи, розподіливши ролі та обов'язки. У процесі вони повинні ухвалити рішення, як досягти цієї мети разом,

обговорюючи і приймаючи рішення про розподіл відповідальності між усіма членами групи. Важливо, щоб кожен розумів свою роль і нести відповідальність за її виконання, щоб спільно досягти результату.

Наступною вправою є «Будуємо майбутнє». Учасники отримують завдання побудувати модель із конструктора, де кожен учасник має право додавати елементи, але кожен елемент має важливе значення для структури. Після цього вони обговорюють, як відсутність одного елемента може вплинути на якість загальної конструкції і чому важливо, щоб кожен виконував свою частину роботи.

Заняття 5 присвячене проблемі моральних принципів та етичних дилем. Під час цього заняття підлітки дізнаються, як моральні принципи та етичні норми формують нашу поведінку, і як важливо бути здатним приймати відповідальні рішення, що впливають на інших людей. Моральні дилеми часто вимагають важких рішень, які можуть бути неочевидними, і саме в таких ситуаціях важливо проявляти відповідальність за свої вчинки та вибір. Заняття має на меті допомогти підліткам розвинути здатність самостійно та обґрунтовано ухвалювати рішення в складних ситуаціях, коли доводиться вибирати між різними варіантами дій, що можуть мати різні наслідки.

Заняття починається з невеликої теоретичної частини, під час якої тренер знайомить підлітків із поняттям етики та моральних принципів. Після цього проводиться вправа «Етична дилема», де кожному учаснику пропонується вирішити конкретну моральну ситуацію. Наприклад, підлітки можуть отримати завдання вибрати між тим, щоб сказати правду або приховати її, зважаючи на наслідки для інших людей. Після того як кожен зробить свій вибір, проводиться обговорення: чому учасники вибрали саме цей варіант і як цей вибір може вплинути на людей, з якими вони взаємодіють. Це дає можливість кожному учаснику розібратися у своїх моральних переконаннях та зрозуміти, як вони можуть впливати на їхні дії в майбутньому.

Наступною вправою є «Діалог дилем», де підлітки обирають пари або групи, в яких кожен учасник отримає моральну ситуацію. Вони повинні в процесі дискусії спільно прийняти рішення та аргументувати свій вибір. Це

допомагає розвивати навички взаємодії, а також вчить підлітків сприймати точку зору іншої людини і знаходити компроміси в складних ситуаціях. Також проводиться вправа «Моральний ланцюг», де кожен учасник бере на себе роль людини, що потрапила у різні етичні дилеми, та пропонує варіанти дій. Підлітки повинні вибрати оптимальний варіант, базуючись на своїх моральних принципах і тому, що вони вважають найкращим для оточуючих. Наприкінці заняття проводиться аналіз, як етичні дилеми можуть виникати у повсякденному житті і чому важливо розвивати навички прийняття відповідальних рішень.

Важливою частиною заняття є групова дискусія на тему «Що означає бути моральною людиною?» У цій частині заняття підлітки обговорюють, як їхні моральні переконання можуть впливати на їхні стосунки з іншими людьми і на їхні життєві вибори. Тренер сприяє розвитку критичного мислення учнів, запитуючи, чи можуть моральні принципи бути різними для різних людей і ситуацій, і чому інколи важливо враховувати інтереси інших. Завершенням заняття є вправи «Зміна ситуації», коли підлітки розігрують різні сценарії з новими моральними дилемами та практикують прийняття рішень в умовах, що змінюються. У ході вправи кожен учасник має оцінити зміни в ситуації і запропонувати нове рішення, яке б відповідало етичним принципам.

Заняття 6 присвячене проблемі рішення конфліктів мирним шляхом. Під час цього заняття підлітки вивчатимуть основні стратегії вирішення конфліктів без застосування насильства або агресії, а також роль відповідальності в досягненні гармонії у взаємодії з іншими людьми. Адже багато важковиховуваних підлітків мають схильність до імпульсивних вчинків, що часто веде до конфліктів. Це заняття дасть їм можливість зрозуміти, що відповідальність перед собою і оточенням полягає в здатності контролювати свої емоції та шукати мирні шляхи вирішення спорів. Підлітки дізнаються про різні види конфліктів, причини їх виникнення, а також способи запобігання та конструктивного вирішення через спілкування та компроміси.

Однією з вправ на занятті є «Мовний щит». Учасники отримують картки із різними ситуаціями, які можуть призвести до конфлікту. Кожен учасник

повинен відповісти на ситуацію мирно, застосовуючи конструктивні фрази та стратегії, що не містять агресії або негативу. Це може бути, наприклад, «Я розумію, що ти засмучений, давай спробуємо знайти рішення разом». Після виконання вправи група разом обговорює, які стратегії виявилися найбільш ефективними для уникнення конфліктів.

Наступною вправою є «Перевтілення», де підлітки в парах розігрують конфліктні ситуації, але з обмеженням – не можна вдаватися до агресії або підвищеного тону голосу. Завданням кожної пари є вирішення конфлікту за допомогою активного слухання, вираження власних почуттів без нападок на співрозмовника, а також пошуку компромісу. Важливо, що кожен учасник повинен опинитися в ролі того, хто запрошує до мирного врегулювання і того, хто, можливо, не хоче йти на компроміс. Це дозволяє підліткам зрозуміти важливість гнучкості та готовності до діалогу. Також проводиться вправа «Мирна комунікація», де підлітки навчаються використовувати техніку «Я-висловлення». Наприклад, замість того, щоб сказати «Ти мене дратуєш», учасники формулюють своє повідомлення таким чином: «Я почуваюся роздратованим, коли...». Це допомагає зменшити ймовірність ескалації конфлікту і робить спілкування більш відкритим і конструктивним. Наприкінці заняття підлітки проходять через вправу «Ми всі відповідальні», де вони обговорюють, як кожен з них може брати відповідальність за свою поведінку у конфліктних ситуаціях. Кожен учасник пише на аркуші паперу, які стратегії він планує використовувати для мирного вирішення конфліктів у майбутньому. Потім підлітки обговорюють свої записи, надаючи поради один одному.

Заняття 7 присвячене проблемі ролі наставників і дорослих авторитетів у формуванні відповідальності у важковиховуваних підлітків. Однією з вправ є «Місток довіри». Вона полягає в тому, що підлітки по черзі виступають у ролі наставника та учня. Завданням наставника є дати поради по конкретній ситуації, що турбує учня, при цьому важливо, щоб ці поради були конструктивними і підтримували розвиток відповідальності. Потім роль наставника змінюється, і учень виступає в ролі наставника. Це допомагає

учасникам зрозуміти, як важливо довіряти один одному, розвиває навички слухання і співпереживання.

Друга вправа називається «Довіра без умов». Вона спрямована на розвиток здатності підлітків відкрито і чесно спілкуватися з дорослими. Для цього проводиться рольова гра, де підлітки у парах обирають одну з ролей: підліток і дорослий. Учасники обговорюють конкретну ситуацію, у якій дорослий надає підлітку можливість поділитися своїми переживаннями або проблемами, без страху бути осудженим. Після обговорення підлітки обговорюють, як важливо створити умови для відкритого діалогу без страху бути не зрозумілим.

Також проводиться вправа «Я тебе розумію», під час якої підлітки працюють у групах і повинні висловити свої думки про те, як би вони хотіли, щоб дорослі реагували на їхні проблеми. Після цього кожен учасник повинен сказати, чому саме ці реакції важливі для нього і як це допомагає йому бути відповідальним. У рамках цієї вправи також проводиться обговорення важливості взаємоповаги та довіри, без яких неможлива ефективна взаємодія з дорослими. Вправа «Побудова взаємоповаги» полягає в тому, щоб підлітки спільно з дорослими працювали над створенням довірчих відносин через обговорення важливих тем, які стосуються їхнього розвитку. Учасники обирають конкретні аспекти взаємодії, де важливо проявляти взаємоповагу, та намагаються знайти шляхи для покращення цих відносин. Ця вправа стимулює підлітків до того, щоб не тільки брати відповідальність за свої вчинки, але й діяти відповідально в стосунках з іншими людьми.

Заняття 8 присвячене проблемі мотивування до навчання і самовдосконалення. Це заняття зосереджено на важливості постановки цілей, розвитку особистісних навичок і прагнення до самовдосконалення. Важливим є розуміння того, що відповідальність за своє навчання і розвиток лежить на самих підлітках, і саме через ці дії можна досягти успіху в житті. Під час цього заняття підлітки повинні осмислити значення навчання, саморозвитку та прагнення до нових досягнень. Заняття має на меті допомогти учням зрозуміти

важливість самодисципліни, здатності до планування і реалізації своїх цілей для досягнення успіху не тільки в навчанні, а й у житті.

Підлітки виконують вправу «Моя мрія, моя мета», яка полягає у визначенні важливих для них життєвих цілей. Кожен учасник прописує свої мрії та бажання на короткострокову і довгострокову перспективу. Потім вони перетворюють ці мрії на конкретні цілі, розписуючи кроки для їх досягнення. Ця вправа дозволяє підліткам визначити свої пріоритети і зрозуміти, як навчання може допомогти у досягненні бажаних результатів. Далі учасники працюють з вправою «Планування досягнень», в якій вони складають план навчання на певний період – тиждень, місяць або семестр. Підлітки навчаються ставити перед собою чіткі та вимірювані цілі, а також обчислювати кроки для їх досягнення. Важливим елементом є також розбір можливих перешкод і того, як з ними справлятися. Це заняття допомагає учасникам усвідомити, що відповідальність за навчання і саморозвиток залежить від їхніх дій та рішень. Наступною вправою є «Виклик цілі», де підлітки по черзі діляться своїми цілями, а група намагається знайти шляхи подолання труднощів, які можуть виникнути на шляху досягнення цих цілей. Таким чином, кожен учасник вчиться не лише планувати, а й бути гнучким у досягненні поставлених завдань. Вправа сприяє розвитку командної роботи та вміння допомагати один одному в реалізації особистих цілей.

Заняття 9 присвячене проблемі самодисципліни підлітків як основи відповідальності. Починається заняття із короткої теоретичної частини, далі проводиться вправа «Мій день без відкладання», де учасники повинні протягом години виконати певні завдання, які вони звикли відкладати або ігнорувати. Це може бути все: від простого прибирання робочого місця до вирішення складних навчальних завдань. Наступною вправою є «Ступінь складності», яка передбачає, що кожен підліток повинен скласти список завдань, які здаються йому найскладнішими, та по черзі виконати їх. Кожен етап роботи з цими завданнями підлітки будуть оцінювати на предмет того, наскільки важко їм було виконувати завдання через відсутність самоконтролю, а де вони справилися без проблем завдяки своїй дисципліні. У результаті підлітки

зможуть усвідомити, що багато проблем, які здаються важкими, насправді можна подолати через просту організацію власного часу і дій. Також проводиться вправа «Секунда на рішучість», де підлітки повинні протягом короткого часу (30 секунд) зосередитись на конкретному завданні і зробити перший крок до його виконання, не відволікаючись. Це допоможе розвинути здатність приймати рішення швидко і без сумнівів, що є важливою частиною самодисципліни.

Заняття 10 присвячене проблемі рефлексії: оцінка своїх досягнень і помилок. Важливо, щоб підлітки навчилися аналізувати свої вчинки, оцінювати прогрес у формуванні відповідальності, а також використовувати помилки як цінний досвід для особистісного росту. Далі проводиться вправа «Що я зробив добре?», під час якої підлітки повинні згадати конкретні ситуації, коли вони проявляли відповідальність, та оцінити, чому це вдалося. Вони записують свої досягнення і підсумовують, що зробили правильно, а також як їхні дії вплинули на оточення. Важливо, щоб підлітки вчилися бачити свої сильні сторони і позитивний досвід, який допомагає в подальшому розвитку. Наступною є вправа «Аналіз помилок». В ході цієї вправи кожен підліток розповідає про ситуацію, коли він вчинив помилку через невідповідальність, відсутність планування чи інших причин. Після цього всі разом обговорюють, як можна було б уникнути цієї помилки, і що можна зробити, щоб у майбутньому не повторювати її. Такий аналіз допомагає підліткам зрозуміти, що помилки – це не кінець, а лише частина процесу навчання та розвитку.

Після цього проводиться групова дискусія «Як використовувати помилки для росту?», в ході якої підлітки діляться власними думками та обговорюють, як вони можуть використати свої минулі помилки для вдосконалення. Вони міркують над тим, які стратегії допоможуть їм покращити свої дії в майбутньому і як реагувати на нові труднощі так, щоб не повторювати старих помилок. Завершення заняття відбувається за допомогою вправи «Мої плани на майбутнє», де кожен підліток ставить для себе конкретні цілі, зважаючи на те, що він вже досяг і яких помилок уникнув. Підлітки пишуть свої цілі на майбутнє і обговорюють, які кроки потрібно зробити для їх досягнення.

Для дослідження ефективності програми формування відповідальності у важковиховуваних підлітків використовувались різні психодіагностичні методики, які дозволяли оцінити різні аспекти відповідальності особистості:

1. Методика М. Осташової «Діагностика відповідальності»: складається з 30 питань, розподілених на три шкали, кожна з яких містить 10 запитань. Першою шкалою є дисциплінарна відповідальність, яка оцінює здатність підлітка виконувати правила та вимоги. Другою є відповідальність за себе в загальній справі, що визначає, наскільки підліток здатний брати відповідальність за свої дії та приймати рішення, що впливають на його життя. Третьою шкалою є відповідальність за іншого в спільній справі, яка оцінює рівень готовності до співпраці з іншими та відповідальність за колективні результати. Методика дозволяє не тільки діагностувати рівень відповідальності у підлітків, але й виявляти вікові особливості її прояву. Вона розглядає відповідальність як когнітивний, мотиваційний і поведінковий компонент, який є основою розвитку соціальної активності та готовності до самоосвіти і самовдосконалення.

2. Тест А. Мохнача «Чи відповідальна ви людина?»: складається з 25 тверджень, які дозволяють визначити рівень відповідальності через оцінку особистої відповідальності, як властивості особистості. У тесті активно використовуються «Я-висловлювання» в першій особі, що дає можливість дослідити інтернальність і екстернальність у поведінці підлітків. Інтернальність вказує на готовність брати відповідальність за свої вчинки, тоді як екстернальність вказує на схильність перекладати відповідальність на зовнішні обставини або інших людей. Застосування цього тесту дозволяє оцінити не тільки рівень відповідальності, але й дослідити, наскільки підліток відчуває себе контролером власної поведінки та життєвих обставин.

3. «Шкала соціальної відповідальності» Л. Берковіца і К. Луттермана: оцінює рівень соціальної відповідальності, що полягає в умінні визнавати та захищати цінності свого оточення, дотримуватись соціальних норм та брати на себе рольові обов'язки в групі. Для підлітків це важливо, оскільки соціальна відповідальність пов'язана з участю в колективі та взаємодією з іншими

людьми. Л. Берковіц вважає, що соціально відповідальні особистості більше за все беруть участь у суспільному житті, жертвують своїм часом та силами, допомагають тим, хто потребує допомоги. У тесті визначається схильність до просоціальної поведінки, а також здатність приймати норми та цінності своєї соціальної групи.

Розвиток відповідальності після упровадження програми формування відповідальності у важковиховуваних підлітків класифіковано за трьома рівнями: високий, середній та низький. Кожен рівень вказує на ступінь зрілості та самосвідомості особистості в контексті відповідальності (рис. 3.1).

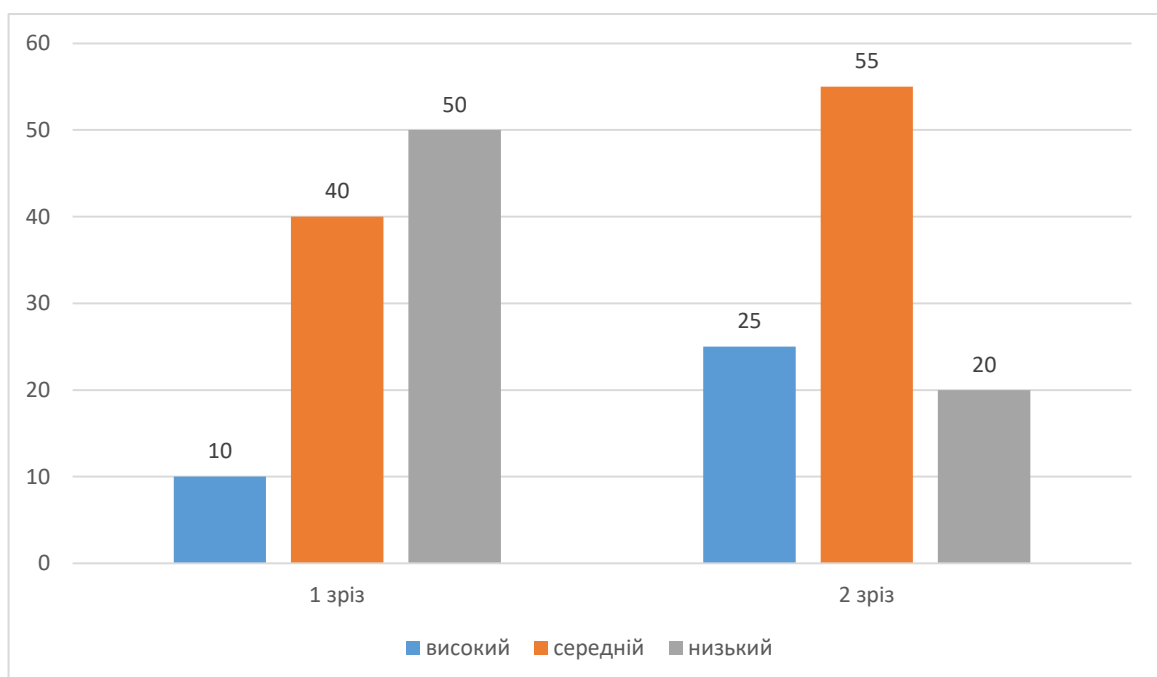

Рис. 3.1. Результативність програми формування відповідальності у важковиховуваних підлітків (%)

Так, після упровадження програми формування відповідальності у важковиховуваних підлітків високий рівень відповідальності виявлено у 25% респондентів (було 10%). На цьому рівні підліток усвідомлює важливість власних вчинків і готовий нести відповідальність не лише за свої дії, а й за інших людей або спільну справу. Він здатний аналізувати наслідки своїх рішень, бере на себе ініціативу та активно співпрацює з іншими для досягнення спільних цілей. Такі підлітки готові самостійно вирішувати проблеми, коригувати свої помилки і не уникати відповідальності за їхні наслідки. Вони

розуміють, що відповідальність – це важлива складова їхнього особистісного розвитку і взаємодії з навколишнім світом.

Середній рівень відповідальності виявлено у 50% респондентів (було 40%). На цьому рівні підліток здатний брати на себе відповідальність за свої особисті вчинки, але може стикатися з труднощами у ситуаціях, коли потрібно нести відповідальність за інших або за групову діяльність. Він може бути здатним виконувати зовнішні вимоги (як правило, у вигляді настанов або інструкцій), однак іноді йому бракує внутрішнього усвідомлення важливості своїх рішень. Такі підлітки можуть деякий час ухилятися від відповідальності, якщо ситуація вимагає зрілості чи складних рішень. Вони часто потребують зовнішнього підкріплення та підтримки для правильного оцінювання наслідків своїх вчинків.

Низький рівень відповідальності виявлено у 20% респондентів (було 50%). На цьому рівні підлітки часто не розуміють або ігнорують важливість власних вчинків, не готові брати на себе відповідальність за свої дії та їхні наслідки. Вони можуть перекладати провину на інших або на зовнішні обставини, не визнаючи свою роль у ситуації. Це може проявлятися в ухиленні від виконання обов'язків, частих порушеннях правил та недостатній здатності до самоконтролю. На цьому рівні підлітки часто не можуть оцінити важливість своїх рішень і їхнього впливу на інших людей або на загальну справу.

Отже, програма формування відповідальності у важковиховуваних підлітків стала важливим інструментом для сприяння розвитку відповідальної поведінки серед підлітків, що мають труднощі в адаптації до соціальних норм та взаємодії з оточенням. Вона передбачала поетапну роботу, де через різноманітні вправи, ігри та дискусії підлітки вчаться розуміти та оцінювати власні вчинки, брати на себе відповідальність за свої дії, взаємодіяти в групах і розвивати соціальні навички. Такий підхід дозволив підвищити рівень самоусвідомлення та допомагає зменшити конфлікти з оточенням, даючи підліткам інструменти для побудови здорових міжособистісних відносин. Системний підхід до формування відповідальності дозволив створити у підлітків стійке усвідомлення важливості власної ролі в суспільстві та надає

їм необхідні інструменти для того, щоб стати більш зрілими, відповідальними і емоційно стабільними особистостями.

3.2. Рекомендації щодо удосконалення шляхів та засобів формування відповідальності у важковиховуваних підлітків

Важливість формування відповідальності у важковиховуваних підлітків є одним з основних аспектів їхнього соціального та особистісного розвитку. Відповідальність є не лише основою для ефективної взаємодії з оточенням, а й важливим чинником, що допомагає підліткам адаптуватися до соціальних норм, приймати обґрунтовані рішення та здійснювати позитивні зміни в своїй поведінці. Однак, процес формування відповідальності є складним і потребує комплексного підходу, що включає не тільки педагогічні методи, але й соціальні, психологічні та емоційні чинники. У зв'язку з цим, важливо постійно вдосконалювати шляхи та засоби роботи з підлітками, щоб ефективно підтримувати їх на шляху до дорослішання та соціальної зрілості.

Рекомендації щодо удосконалення шляхів і засобів формування відповідальності у важковиховуваних підлітків мають бути комплексними та багатогранними. Вони повинні охоплювати як змістову, так і процесуальну частини роботи, включаючи вдосконалення методів виховання, вплив на сімейне середовище, покращення роботи з групами однолітків та взаємодію з дорослими.

1. Індивідуалізація виховання відповідальності.

Один з важливих шляхів удосконалення формування відповідальності у важковиховуваних підлітків – це використання індивідуалізованих підходів. Кожен підліток має свої особливості розвитку, проблеми і життєві обставини, що вимагають персоналізованого підходу в вихованні. Це дозволяє більш точно враховувати його потреби, визначати оптимальні методи впливу і ставити відповідні цілі. Застосування індивідуальних бесід, тренінгів і психологічної підтримки допомагає підліткові усвідомити свою відповідальність за вчинки і вибори. Окрім цього, важливо враховувати соціально-психологічний контекст

підлітка, адже на його поведінку можуть впливати не лише зовнішні обставини, а й внутрішні конфлікти, що потребують більш делікатного підходу.

2. Розвиток емоційного інтелекту.

Формування відповідальності у важковиховуваних підлітків значною мірою залежить від розвитку їхнього емоційного інтелекту. Важливо навчати підлітків розуміти та контролювати свої емоції, що дає можливість приймати обдумані рішення. Для цього можна використовувати вправи на емоційну саморегуляцію, навчання технікам глибокого дихання, візуалізації, а також надання можливості підліткам працювати з емоціями через творчість – малювання, музика, театр. Вміння розпізнавати та правильно реагувати на емоції інших людей дозволяє підліткам бути більш чутливими до соціальних контекстів і приймати відповідальні рішення в стосунках. Важливо також створювати ситуації, де підлітки можуть практикувати конструктивне вираження своїх почуттів, що допоможе їм у подальшому успішно вирішувати конфлікти.

3. Підвищення рівня самосвідомості через рефлексію.

Рефлексія – це важливий механізм розвитку самосвідомості, що дозволяє підліткам усвідомити свої сильні та слабкі сторони, а також оцінити свої вчинки. Важливо надавати можливість підліткам регулярно аналізувати свої дії, розмірковувати про те, що вони могли б зробити інакше, що сприяє розвитку самоконтролю і відповідальності. Психологічні тренінги та вправи на рефлексію, групові обговорення та індивідуальні бесіди створюють середовище, в якому підлітки можуть оцінювати свої успіхи і невдачі, робити висновки і визначати стратегії для поліпшення поведінки. Залучення підлітків до ведення щоденників рефлексії або створення персональних планів розвитку також допомагає їм зберігати орієнтир на самовдосконалення.

4. Мотивація відповідальності через позитивне підкріплення.

Для формування відповідальності у важковиховуваних підлітків важливе значення має мотивація через позитивне підкріплення. Підлітки повинні відчувати, що їхні позитивні вчинки та зусилля винагороджуються, а не лише покараються за помилки. Це стимулює їх до подальших успіхів і допомагає

сформувати в них бажання нести відповідальність за свої дії. Важливо, щоб похвала і підтримка були конкретними та справедливими, орієнтованими на те, що підліток зробив правильно. Різноманітні форми винагороди, такі як привілеї, додаткові можливості або спільні заходи, створюють додаткову мотивацію для підлітка ставати більш відповідальним.

5. Робота з групою однолітків та розвитку колективної відповідальності.

Одним із важливих чинників формування відповідальності є взаємодія з однолітками. Робота в групі допомагає підліткам зрозуміти важливість командної роботи та спільної відповідальності за досягнення результату. Це важливо для розвитку навичок співпраці, лідерства та взаємної підтримки. Вправи на формування командного духу, участь у соціальних проектах або волонтерських ініціативах дозволяють підліткам відчувати відповідальність за загальний успіх і навчитися взаємодіяти з іншими, долати конфлікти і труднощі спільно. Вони вчаться враховувати інтереси інших, що є важливим аспектом розвитку соціальної відповідальності.

6. Залучення до добровільної соціальної діяльності.

Важливою умовою формування відповідальності є залучення підлітків до добровільної соціальної діяльності, що дає їм можливість побачити реальні наслідки їхніх вчинків для інших людей. Добровільна допомога, участь у благодійних проектах, екологічних ініціативах чи інших соціальних заходах дозволяють підліткам відчувати важливість власних дій для загального блага. Це формує у них почуття відповідальності за громаду та соціум. Важливо, щоб така діяльність була організована таким чином, щоб підлітки могли побачити результати своєї роботи, адже це надихає їх на подальші зусилля та підвищує мотивацію для розвитку відповідальності.

7. Інтеграція відповідальності у повсякденне життя.

Моральні принципи є основою відповідального поведінки, тому важливо вбудовувати їх у повсякденне життя підлітків. У процесі навчання й виховання підлітків необхідно постійно обговорювати етичні дилеми, допомагаючи їм приймати відповідальні рішення в складних ситуаціях. Це можна робити через рольові ігри, де підлітки стикаються з різними моральними виборами. Крім

того, потрібно практично демонструвати моральні норми на прикладах з життя, обговорюючи наслідки неетичних вчинків для індивіда і суспільства. Важливо навчити підлітків діяти відповідально не лише в формальних ситуаціях, а й у повсякденному житті.

8. Розвиток навичок конструктивного вирішення конфліктів.

Кожен підліток стикається з конфліктами, тому вміння мирно вирішувати суперечки є важливим елементом розвитку відповідальності. Важливо навчати підлітків не вдаватися до насильства чи агресії, а знаходити компроміси та конструктивні рішення, що враховують інтереси всіх учасників конфлікту. Для цього корисними є вправи на розвиток навичок переговорів, активного слухання та аналізу конфліктних ситуацій. Такі заняття допомагають підліткам зрозуміти важливість відповідальності за свої вчинки у складних ситуаціях.

9. Робота з батьками та сімейними зв'язками.

Сім'я є одним із основних факторів формування відповідальності у підлітків, тому важливо залучати батьків до процесу виховання відповідальності. Регулярні зустрічі з батьками, психологічні тренінги для сімей, групові консультації можуть допомогти батькам навчитися підтримувати підлітків, формуючи у них відповідальність за свої вчинки. Важливо, щоб батьки самі були прикладом відповідальної поведінки, а також застосовували конструктивні методи впливу, не вдаючись до надмірної суворості або надмірної ліберальності.

10. Розвиток відповідальності через творчі заняття.

Творчі заняття є потужним інструментом для розвитку самопізнання підлітків. Вони дають можливість висловити свої думки, почуття, а також допомагають краще зрозуміти себе і свою роль у суспільстві. Вправи на малювання, письмові завдання, літературні проекти або театральні вистави дозволяють підліткам працювати з власними емоціями, розуміти свої сильні і слабкі сторони, що важливо для формування відповідальності за власне життя.

11. Системний підхід до формування відповідальності.

Важливо застосовувати системний підхід, який охоплює всі аспекти розвитку підлітка: від фізичного і психоемоційного до соціального. Програми,

що включають різноманітні вправи та методи, сприяють розвитку відповідальності у всіх сферах. Це може включати заняття з навчання самообслуговуванню, плануванню часу, тренінги для розвитку соціальних навичок, вправи на розвиток критичного мислення. Системний підхід дозволяє підлітку бачити себе як частину великої соціальної системи, в якій кожен має відповідальність за свої дії.

12. Підтримка у процесі досягнення відповідальності.

Підлітки повинні відчувати підтримку у досягненні своїх цілей. Для цього важливо надавати їм правильне керівництво і мотивацію. Підтримка з боку наставників, вчителів або батьків є критично важливою для того, щоб підлітки не втрачали впевненості в собі і не відмовлялися від своїх планів при першій же невдачі. Регулярні перевірки прогресу та надання зворотного зв'язку дозволяють підліткам розуміти, що зусилля цінуються, а також мотивують їх продовжувати рухатись уперед. Важливо допомогти підліткам формулювати досяжні й реалістичні цілі, а також розробити стратегії для їх досягнення. Таким чином, вони навчаються відповідально ставитись до своїх обов'язків та зобов'язань, розвиваючи навички самоконтролю та управління своїми ресурсами.

Отже, у процесі формування відповідальності у важковиховуваних підлітків особливу роль відіграють комплексний підхід і взаємодія всіх учасників виховного процесу – батьків, педагогів, наставників та ровесників. Пропоновані рекомендації включають важливість створення позитивного соціального клімату, що дозволяє підліткам відчувати себе частиною колективу та брати відповідальність за свої вчинки. Також необхідно враховувати особливості емоційного розвитку підлітків, активно підтримувати їх у складних ситуаціях, допомагати розвивати самосвідомість та самоконтроль, створюючи умови для особистісного зростання.

Висновок до розділу 3

1. Програма формування відповідальності у важковиховуваних підлітків передбачала поетапну роботу, де через різноманітні вправи, ігри та дискусії підлітки вчаться розуміти та оцінювати власні вчинки, брати на себе відповідальність за свої дії, взаємодіяти в групах і розвивати соціальні навички. Такий підхід дозволив підвищити рівень самоусвідомлення та допомагає зменшити конфлікти з оточенням, даючи підліткам інструменти для побудови здорових міжособистісних відносин.

2. Після упровадження програми формування відповідальності у важковиховуваних підлітків високий рівень відповідальності виявлено у 25% респондентів (було 10%). Середній рівень відповідальності виявлено у 50% респондентів (було 40%). Низький рівень відповідальності виявлено у 20% респондентів (було 50%). Пропоновані рекомендації включають важливість створення позитивного соціального клімату, що дозволяє підліткам відчувати себе частиною колективу та брати відповідальність за свої вчинки.

ВИСНОВКИ

Проведене у кваліфікаційній роботі теоретичне експериментальне обґрунтування психолого-педагогічних особливостей формування відповідальності у важковиховуваних підлітків дало змогу зробити висновки.

1. Проведено аналіз наукових підходів до проблеми відповідальності особистості у психолого-педагогічній літературі. Виявлено, що проблема відповідальності особистості є багатогранним і складним феноменом, який досліджується через різноманітні наукові підходи. Когнітивно-поведінковий підхід акцентує увагу на важливості розвитку відповідальності через зміну мислення та поведінки, що ґрунтується на усвідомленому виборі та прогнозуванні наслідків вчинків. Соціально-психологічний підхід підкреслює роль соціального середовища та взаємодії з іншими людьми, що формує у людини відповідальність як результат засвоєння соціальних норм і цінностей.

Особистісно-орієнтований підхід фокусується на внутрішньому світі особи, зокрема на ціннісних орієнтаціях, самосвідомості та здатності до саморегуляції, вважаючи, що відповідальність виникає через усвідомлення власної автономії та вибору. Гуманістичний підхід, в свою чергу, розглядає відповідальність як частину процесу самореалізації особистості, де внутрішня мотивація та емоційна зрілість сприяють формуванню відповідальної поведінки. Аксіологічний підхід звертає увагу на моральні норми, етичні цінності, що забезпечують формування відповідальності через розвиток морального обов'язку. Психоемоційний підхід акцентує увагу на внутрішньому конфлікті між бажаннями і моральними вимогами, підкреслюючи, що відповідальність виникає через розвиток почуття провини та морального обов'язку перед собою і іншими.

2. Визначено психолого-педагогічні особливості важковиховуваних підлітків. Показано, що важковиховувані підлітки мають низку специфічних рис, таких як низька мотивація до навчання, протестна поведінка, проблеми з самооцінкою, порушення соціальних норм, конфлікти в сім'ї, а також труднощі в адаптації до соціального середовища. Перелічені особливості є результатом складних внутрішніх конфліктів, нестабільності в сімейних відносинах, відсутності належної підтримки з боку дорослих. У їхній поведінці може спостерігатися емоційна нестабільність, неадекватні способи вирішення конфліктів, а також неясність у життєвих цілях і цінностях. Зокрема, проблеми з самооцінкою, відсутність чітких життєвих орієнтирів і конфлікти в сім'ї створюють ґрунт для розвитку деструктивної поведінки. Відсутність мотивації до навчання та погана адаптація до соціальних норм значно знижують шанси цих підлітків на успішну інтеграцію в суспільство в майбутньому.

3. Охарактеризовано соціально-психологічні чинники формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Визначено, що формування відповідальності у важковиховуваних підлітків є результатом складної взаємодії різноманітних соціально-психологічних чинників, серед яких особливу роль відіграють сім'я, соціальне середовище та рольові моделі. Серед таких чинників виділяються як зовнішні соціальні впливи, так і внутрішні

особистісні якості, що взаємодіють між собою, впливаючи на поведінку та взаємини підлітка з оточенням. Одним із ключових чинників є сімейне виховання, яке забезпечує підлітку перше знайомство з соціальними нормами і відповідальністю. Не менш важливими є впливи, що походять від однолітків і соціального середовища, зокрема, шкільного. Роль дорослих авторитетів, таких як вчителі, наставники та педагоги, має значення через те, як вони служать моделями для наслідування. Розуміння цих чинників є основою для розробки ефективних психолого-педагогічних стратегій, спрямованих на розвиток відповідальності підлітків.

4. Виділено психолого-педагогічні умови формування відповідальності у важковиховуваних підлітків, серед них система підтримки з боку дорослих, педагогів, однолітків, а також сприятливий соціальний клімат в навчальному закладі сприяють формуванню почуття відповідальності. Важливою умовою є не тільки індивідуальна робота з підлітками, але й групові взаємодії, де однолітки можуть стати прикладами для наслідування, а спільна діяльність розвиває навички співпраці і взаємоповаги. Формування внутрішньої мотивації та підтримка моральних цінностей також відіграють важливу роль у процесі розвитку відповідальності, оскільки ці чинники допомагають підліткам усвідомлювати важливість власних вчинків та їхніх наслідків.

5. Обґрунтовано принципи, методи й засоби формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Принципи, зокрема індивідуальний підхід, послідовність і доступність завдань, повинні забезпечити підліткам можливість самовираження і прийняття власної відповідальності за свої вчинки. Крім того, принципи формування відповідальності передбачають важливість створення атмосфери довіри та підтримки, яка сприяє розвитку їхньої самооцінки і розуміння наслідків своїх дій. Методи і засоби формування відповідальності включають різноманітні підходи, як то активне залучення до колективної діяльності, забезпечення можливості для саморозвитку, підтримка моральних і етичних принципів, а також постійне підкріплення позитивної поведінки через нагороди та заохочення. Всі ці методи сприяють розвитку в підлітка не лише відповідальності, а й здатності розв'язувати конфлікти, приймати рішення.

6. Розроблено й апробовано програму формування відповідальності у важковиховуваних підлітків, розроблено відповідні рекомендації. Програма формування відповідальності у важковиховуваних підлітків передбачала поетапну роботу, де через різноманітні вправи, ігри та дискусії підлітки вчаться розуміти та оцінювати власні вчинки, брати на себе відповідальність за свої дії, взаємодіяти в групах і розвивати соціальні навички. Такий підхід дозволив підвищити рівень самоусвідомлення, допоміг зменшити конфлікти з оточенням, даючи підліткам інструменти для побудови здорових міжособистісних відносин. Після упровадження програми високий рівень відповідальності виявлено у 25% респондентів (було 10%). Середній рівень відповідальності виявлено у 50% респондентів (було 40%). Низький рівень відповідальності виявлено у 20% респондентів (було 50%). Пропоновані рекомендації включають важливість створення позитивного соціального клімату, що дозволяє підліткам відчувати себе частиною колективу та брати відповідальність за свої вчинки.

Перспективами подальшого дослідження можна визначити обґрунтування системи підготовки фахівців до формування відповідальності у важковиховуваних підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баранова С.В. Психологічні особливості громадянської відповідальності особистості. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць за мат. VI Всеукр. наук. конф., м. Київ, 2-14 жовт. 2011 р. Київ, 2011. С. 238-240.
2. Баранова С.В. Соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління : автореф. дис. ... канд. психол. наук Луганськ, 2004. 21 с.
3. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання. *Початкова школа*. 1994. № 9-10. С. 4-8.

4. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій. Київ : МАУП, 2006. 88 с.
5. Боснюк В.Ф. Психологічні особливості професійної відповідальності рятувальника. *Проблеми екстремальної та кризової психології : зб. наук. праць НУЦ ЗУ*. Харків, 2016. Вип. 20. С. 15-22.
6. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація: навчальний посібник для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів / за ред. О.М. Полякової. Суми : Університетська книга, 2009. 346 с.
7. Вінс В. А. Психологічні особливості переживання вікової кризи підлітків школи-інтернату для дітей-сиріт : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2013. 20 с.
8. Воробей В. Корпоративна соціальна відповідальність чи вигода? *Києво-Могилянська Бізнес Студія*. 2015. № 10. С. 25-36.
9. Вступ до соціальної роботи : навч. посіб. / за ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. Київ : Академвидав, 2005. 303 с.
10. Гайдеггер М. Лист про гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2023. № 2. С. 51-74.
- 10а. Гірняк А.Н. Психологічний аналіз і систематика стилів освітньої взаємодії. *Психологія і суспільство*. 2018. № 1–2. С. 118-126.
11. Глива Є. Вступ до психотерапії : навч. посіб. Острог-Київ : Вид-во «Острозька академія», вид-во «Кондор», 2004. 530 с.
12. Гніда Т. Б. Дослідження важковиховуваності в молодшому шкільному віці. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2012. № 36. С. 189-193.
13. Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота : термінологічно-понятійний словник. Київ : МАУП, 2005. 560 с.
14. Гуманістична психологія : антологія в 3-х т. / упоряд. й наук. ред. Р. Трач, Г. Балл. Київ : Пульсари, 2001-2005. Т. 1 : Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. 2001. 252 с.
15. Гура Т.Є. Особливості професійної діяльності психолога у контексті дослідження його професійного мислення. *Психологічні науки*. 2020. Т. 2. Вип. 9. С. 64-70.

16. Гурлєва Т.С. Розвиток автономної відповідальності у підлітка : аргументи «за». *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 4. С. 4-9.
17. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / пер. з нім. В. Купліна. Київ : Дух і Літера, 2009. 430 с.
18. Дорогіна О.В. Превентивна робота з важковиховуваними дітьми в діяльності психологічної служби шкіл-інтернатів : метод. реком. Ужгород: УжНУ, 2003. 38 с.
19. Дорогіна О.В., Козубовська І.В., Смук О.Т. Соціально-превентивна робота з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку в інтернатних закладах: монографія. Ужгород: УжНУ, 2003. 200 с.
20. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
21. Кант І. Критика чистого розуму. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
22. Капінус О.С. Аналіз виникнення і розвитку наукової дефініції «відповідальність». *Соціально-психологічні виміри професійної майстерності особистості в умовах глобалізованого світу : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 16-17 трав. 2013 р.)*. Тернопіль, 2013. С. 94-95.
23. Капська А. Й. Соціальна робота : деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: навчально-методичний посібник. Київ : УДЦССМ, 2001. 220 с.
24. Котлер Ф. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства. Київ : Стандарт, 2005. 302 с.
25. Кочарян І.О. Вплив сімейного виховання на формування особистісного симптомокомплексу відповідальності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2007. Вип. 17 (20). С. 90-98.
26. Лазорко О.В. Професійно-психологічний тренінг менеджерів як метод корекції та розвитку професійно важливих якостей. *Вісник НУТУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. Вип. 3. 2010. С. 132-135.

- 27.Липка А. Відповідальність особистості в контекстах життєвого шляху і соціального повсякдення : психологічний аспект. *Психологія і суспільство*. 2019. №1. С. 74-82.
- 28.Липка А. Психологічні поради та рекомендації щодо активізації професійної відповідальності психологів. *Психологія і суспільство*. 2019. № 2. С. 139-146.
- 29.Липка А.О. Архітектоніка психологічного дослідження відповідальності особистості. *Науковий огляд*. 2017. № 4 (36). С. 160-171.
- 30.Липка А.О. Відповідальність особистості у зарубіжному психологічному дискурсі. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. Вип. 33. С. 226-232.
- 31.Ложкін Г., Лазорко О. Поняття відповідальності в історико-філософському та психологічному дискурсах. *Психологія і суспільство*. 2003. № 4. С. 61-74.
- 32.Лозова В. І. Троцько Г. В. Теоретичні основи виховання і навчання. Харків : ОВС, 2002. 400 с.
- 33.Макар С.О. Основи соціальної психології підліткового віку. Київ : Освіта, 1998. 114 с.
- 34.Максимова Н. Ю. Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами : метод реком. Київ : [б. в.], 1997. 166 с.
- 35.Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки: навч. посіб. Київ : Київський ун-т, 2002. 308 с.
- 36.Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посіб. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
- 37.Малигіна Г.С. Відповідальність особистості як загальнопсихологічна проблема. *Наука і освіта*. 2013. №7. С. 52-55.
- 38.Мороз Л. Принципи організації та проведення тренінгу професійно-психологічного спрямування. *Психологія і суспільство*. 2003 № 3. С. 133-140.
- 39.Мороз Л.І. Основи професійно-психологічного тренінгу : (у запитаннях і відповідях) : навч. посіб. Київ : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2004. 130 с.

- 40.Москалець В. Смысл життя, свобода та відповідальність особистості у вченні Віктора Еміля Франка. *Психологія особистості*. 2011. № 1(2). С. 86-98.
- 41.Москалець В.П. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 416 с.
- 42.Нагорнюк Г. Важкі учні: проблеми, питання, рішення. *Шкільний світ*. 2001. №19. С. 10-11.
- 43.Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. Київ : ВУАН, 1996. 352 с.
- 44.Охріменко О.О., Іванова Т.В. Соціальна відповідальність : навч. посіб., Київ : НТУ «Київський політехнічний інститут», 2015. 180 с.
- 45.Патинок О.П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості майбутнього фахівця соціальної сфери : психологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : «Педагогіка, Соціальна робота»*. 2016. Вип. 2(39). С. 176-135.
- 46.Попов М. А. Педагогічні умови корекції поведінки важковиховуваних старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2006. 20 с.
- 47.Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О.М. Степанов. Київ : Академвидав. 2006. 424 с.
- 48.Психологія особистості : словник-довідник / за редакцією П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с.
- 49.Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. Вид. 3-тє. Київ : Либідь, 2017. 1056 с.
- 50.Савчин М. Свобода і відповідальність особистості. *Психологія і суспільство*. 2007. № 4. С. 73-80.
- 51.Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
- 52.Сагань І.А. Соціально-психологічні особливості відповідальності в умовах складних життєвих ситуацій : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2010. 258 с.

53. Садова М.А. Наукові підходи до професійної відповідальності у вітчизняній психології. *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. 2012. Вип. 30. С. 102-106.
54. Садова М.А. Психологічні складові професійної відповідальності особистості : монографія. Одеса : Букаєв В. В., 2018. 434 с.
55. Садова М.А. Теорія та практика професійної відповідальності особистості : автореф. дис. ... д. психол. наук. Київ, 2019. 40 с.
56. Сартр Ж.П. Екзистенціалізм – це гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2022. № 2. С. 49-65.
57. Свєчаревська В. Відповідальність як предмет психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2012. № 1. С. 93-99.
58. Сокольська Л.П. Робота соціального психолога в закладах освіти. Хмельницький: ХНУ, 2006. 98 с.
59. Соціальна відповідальність : навч. посіб. / за ред. А.М. Колота. Київ : КНЕУ, 2015. 519 с.
60. Соціальна відповідальність : навч. посіб. / упоряд. і ред. Т.Л. Надвинична. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 139 с.
61. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / за ред. І. Д. Зверєвої. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 336 с.
62. Сухін О.Д. Важковиховувальність та її ознаки: комплексний психолого-соціальний аналіз проблеми. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. №5. С. 26-28.
63. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5-ти т. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 3. 670 с.
64. Тернопільська В.І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2004. №14. С. 47-50.
65. Тернопільська В.І. Відповідальність старшокласників: історико-педагогічний аспект. *Проблеми професійної підготовки педагогічних працівників : зб. наук. праць за мат. Всеукр. наук. конф., м. Житомир, 15-17 верес. 2000 р.* Житомир : ЖДПУ, 2000. С. 104-106.

- 66.Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості : у межах і за межами буденності : монографія. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
- 67.Третьяченко В.В., Баранова С.В., Бочонкова Ю.О. Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу: монографія. Луганськ : Світлиця, 2006. 352 с.
- 68.Улиська І. Відповідальність як філософське та психолого-педагогічне поняття. *Вісник Дрогобицького педагогічного університету. Серія : Педагогіка*. 2013. №6. С. 155-163.
- 69.Фіцула М. М. Педагогіка. Київ : Академія, 2002. 528 с.
- 70.Фіцула М.М. Проблеми перевиховання учнів. Київ : Освіта, 1991. 96 с.
- 71.Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Харків : Клуб сімейного дозвілля. 2016. 160 с.
- 72.Фройд З. Вступ до психоаналізу. Київ : Основи, 1998. 709 с.
- 73.Фурман (Гуменюк) О. Рівні громадянської відповідальності та їх емпіричне вивчення у молоді. *Психологія і суспільство*. 2008. №4. С. 92-98.
- 74.Фурман А.В., Морщакова О. Соціальна культура. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 26-36.
- 75.Фурман А.В., Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції : навч. посіб. Львів : Новий Світ-2000, 2006. 360 с.
- 76.Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 65-91.
- 77.Хамітов Н.В., Гармаш Л.Н., Крилова С.А. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Київ : Наукова думка, 2000. 272 с.
- 78.Харагірло В.Є. Психолого-педагогічні аспекти корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Біла Церква: БІНПО, 2020. 188 с.
- 79.Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

- 80.Хромченкова Н. Проблема розвитку відповідальності особистості в науково-педагогічних дослідженнях. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 18. С. 239-243.
- 81.Шандрук С., Липка А. Відповідальність як психосоціальне явище та інтегральна риса особистості. *Практична психологія сучасності : ресурси та перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 26-27 верес. 2019 р.)*. Луцьк, 2019. С. 211-215.
- 82.Шахрай В. М. Технології соціальної роботи : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.
- 83.Швачко О. В. Соціальна психологія: навч. посіб. Київ : Вища школа, 2002. 111 с.
- 84.Шевчук С.П., Шевчук О.С. Соціальна відповідальність як складова професійної підготовки майбутнього психолога. *Психологічні науки*. № 2.13 (109). С. 264-268.
- 85.Шпак В. П., Шпак В. М. Первинні і вторинні причини порушень поведінки важковиховуваних дітей як проблема реабілітаційної педагогіки. URL: <http://eprints.cdu.edu.ua/1091/1/121-142-147.pdf>
- 86.Юнг К.Г. Психологічні типи. Львів : Астролябія, 2010. 692 с.
- 87.Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: навч. посіб. Київ : Вища школа, 2006. 382 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Заняття програми формування відповідальності у важковиховуваних підлітків

Тема. Знайомство з концепцією відповідальності

Мета. Допомогти підліткам зрозуміти, що таке відповідальність, чому вона важлива в їхньому житті і як впливає на їхні стосунки з іншими людьми та особистий розвиток.

Хід заняття

1. Вступне слово (10 хв.)

Заняття починається коротким поясненням, що таке відповідальність. Тренер пояснює, що відповідальність – це здатність брати на себе наслідки своїх вчинків, рішень і поведінки. Підлітки дізнаються, що відповідальність не обмежується лише особистими вчинками, але й стосується того, як їхні рішення можуть впливати на оточуючих. Це важливо для розвитку соціальних зв'язків, взаємодії в колективі та особистої зрілості.

Тренер підкреслює, що відповідальність – це не тільки вміння виконувати обов'язки, а й приймати наслідки своїх помилок і вчитися з них. Підлітки повинні усвідомити, що кожен вибір має свої наслідки, які вони повинні передбачати і брати на себе відповідальність.

2. Вправа «Відповідальний вибір» (15 хвилин)

Мета: Допомогти підліткам усвідомити, як вибір і відповідальність взаємопов'язані, а також дати можливість поділитися досвідом важливих рішень.

Інструкція:

1. Підлітки діляться на пари.
2. Кожен учасник згадує ситуацію, коли йому довелося прийняти важливий вибір і взяти за нього відповідальність. Це можуть бути вибори в навчанні, стосунках з друзями чи рідними.
3. Після цього кожен учасник розповідає своїй парі про ситуацію, оцінює наслідки свого вибору, як вони вплинули на нього і його оточення.
4. Підлітки мають обговорити разом, як можна було б вчинити по-іншому в тій чи іншій ситуації, щоб результат був більш відповідальним.

Обговорення в групі (10 хв.):

Після виконання вправи кожен поділяється зі всіма учасниками про свої роздуми. Тренер ставить запитання, що можна було б зробити по-іншому і як цей досвід можна застосувати в майбутньому.

3. Вправа «Ланцюг відповідальності» (20 хв.)

Мета: Розвинути навички слухання і взаємоповаги до думки іншого, а також сформувати загальне уявлення про відповідальність у групі.

Інструкція:

1. Усі учасники утворюють коло.

2. Кожен підліток має сказати, що для нього означає відповідальність і поділитися одним прикладом зі свого життя, коли він почувся відповідальним.

3. Після того, як один учасник завершить свою розповідь, він кидає м'яч іншому учаснику. Той, хто спіймає м'яч, має продовжити розповідь попередньої особи, додаючи своє власне розуміння відповідальності.

4. Гра триває, поки кожен учасник не поділиться своєю думкою і не додасть до чужого прикладу своє розуміння.

Обговорення. Після виконання вправи тренер заохочує учасників обговорити, як вони сприймають відповідальність в колективі і що важливого вони дізналися від інших. Це дозволяє підліткам краще зрозуміти різні аспекти відповідальності і почати відчувати взаємоповагу до інших.

4. Гра «Наслідки» (20 хв.)

Мета: Навчити прогнозувати наслідки своїх вчинків і оцінювати важливість кожного рішення.

Інструкція:

1. Тренер пропонує підліткам кілька реальних ситуацій, наприклад, організувати групову роботу або прийняти рішення в складній ситуації.

2. Кожен підліток по черзі озвучує можливі наслідки свого вибору в кожній ситуації.

3. Підлітки вчаться прогнозувати, які можуть бути результати неправильних рішень і як це вплине на оточення.

4. Після кожного варіанту обговорюється, чому обраний варіант є найбільш відповідальним і що можна було б змінити.

Обговорення. Після виконання гри тренер допомагає учасникам осмислити, чому важливо вміти оцінювати наслідки своїх дій і як це допомагає брати на себе відповідальність за результат.

5. Мультимедійний ресурс: Відео приклади відповідальних людей (10 хв.)

Мета: Показати реальні ситуації, коли відповідальні люди справляються з труднощами і приймають важливі рішення.

Інструкція:

1. Тренер демонструє відео з реальними життєвими ситуаціями, де люди стикаються з складними виборами і несуть відповідальність за свої вчинки.

2. Підлітки дивляться відео та обговорюють, як ці люди проявляють відповідальність у своїх діях, які рішення вони приймають і до яких наслідків це призводить.

Обговорення. Тренер запитує учасників, чи є схожі ситуації в їхньому житті і як вони б діяли в подібних обставинах. Підлітки діляться своїми думками про те, як важливо бути відповідальними в реальних ситуаціях.

6. Рефлексія та обговорення (15 хв.)

Мета: Дати підліткам можливість підсумувати заняття, висловити свої враження і сформулювати, як вони можуть застосовувати відповідальність у своєму житті.

Інструкція:

1. Тренер просить підлітків поділитися своїми враженнями від заняття.

2. Кожен учасник має відповісти на питання: «Що для тебе відповідальність?», «Яким чином ти можеш бути більш відповідальним у своїй поведінці та взаємодії з іншими людьми?»

3. Обговорення дає можливість підліткам зробити висновки, які конкретні дії вони можуть вжити для розвитку відповідальності у своєму житті.

7. Завершення заняття (5 хвилин)

Тренер підсумовує заняття, наголошуючи, що відповідальність – це не просто вміння виконувати обов'язки, а й здатність приймати наслідки своїх рішень і вчинків. Підлітки отримують завдання: на наступний день вони повинні помітити, в яких ситуаціях проявляють відповідальність і зробити це усвідомлено. Це допоможе кожному з них стати більш відповідальним у своїх вчинках і взаємодії з іншими.

Рекомендації: наступні заняття допоможуть закріпити ці знання та навички, а також дозволять підліткам краще усвідомити свої ролі в групі та навколишньому світі, що сприятиме розвитку відповідальності в їхньому житті.